Fakulteten för samhälls- och livsvetenskaper
Kulturgeografi

Stefan Nilsson

Skogsgeografi II

Om odlingslämningar i skogsbygd

DOKTORSAVHANDLING
Karlstad University Studies
2007:44

Stefan Nilsson

Skogsgeografi II

Om odlingslämningar i skogsbygd

Karlstad University Studies
2007:44

Stefan Nilsson. *Skogsgeografi II. Om odlingslämningar i skogsbygd*

Doktorsavhandling

Karlstad University Studies 2007:44
ISSN 1403-8099
ISBN 978-91-7063-148-1

© Författaren

Distribution:
Karlstads universitet
Fakulteten för samhälls- och livsvetenskaper,
Kulturgeografi
651 88 KARLSTAD
SVERIGE
054-700 10 00 vx

www.kau.se

Tryck: Universitetstryckeriet, Karlstad 2007

Abstract

Nilsson, S. 2007: Skogsgeografi II. Om odlingslämningar i skogsbygd (Forest Geography II. On Remains of Agriculture in Forest Settlement Districts) Karlstad University Studies 2007:44

In this thesis issues on remains of agriculture in the county of Värmland, Sweden are discussed. The aim is to use a holistic approach when examining such remains, which goes beyond their mere morphology. Instead focus is put on their inner and outer geographies: the internal relations between different elements of a single remain, and the external relations between the remain and its local context. Also, it is argued that it's necessary to approach this kind of remains with an open perspective regarding time. The diorama principle as expressed by Torsten Hägerstrand is used. It focuses more on closeness than on similarity.

Four separate studies are enclosed to the thesis as appendix's I–IV. The thesis ends with an outlook to a concept of relational landscape, derived from this work, with outlines to future studies. In Appendix I registered remains of agriculture are examined. In Appendix's II and III the role of agricultural remains for settlement geography studies are analysed. The role of agricultural remains as bearers of meaning in both history and present, and views and values of antiquarians and researchers as well as the public, is examined in Appendix IV.

Hopefully a holistic view will illuminate agricultural remains as research source material and bearers of meaning, including both expert and lay knowledge, history as well as present time and the future. This is desired in order to handle such remains in a fair manner.

Key words: agricultural remains, Värmland, holistic approach, diorama principle, local geography, multi-disciplinary studies, contemporary bearers of meaning, relational landscape.

Stefan Nilsson, Department of Geography and Tourism, Karlstad University, SE 651 88 Karlstad, Sweden.

Jag älskar deadlines. Jag gillar
det svischande ljudet de gör
när de flyger förbi.

Douglas Adams

Förord

Resan från embryo för doktorandprojektet till färdig bok har varit både givande, lång, innehållsrik och omväxlande. Till det har många bidragit.

Gabriel Bladh har varit handledare under hela perioden. Från och med försommaren 2005 åtog även Lennart Andersson sig denna uppgift. Som tur är för mig verkar han gilla utmaningar… Tack för vägledning och engagemang! Tack även till Mats Widgren för värdefulla synpunkter!

Till nuvarande och f.d. doktorandkollegerna Susanne N., Thomas N., Lotta B., Hans-Olof G., Lena G., Kristina T., Mats N., Svante K., Amela D., Maria F. och Marcus E. riktar jag ett stort tack för varm support, givande diskussioner och roliga expeditioner till utlandet – utan er hade jag inte kommit till punkt!

Övriga på Avdelningen för geografi och turism, såväl närvarande som utflugna, kolleger och vänner på andra avdelningar vid Karlstads universitet – tack för input, stöd och givande samarbete!

Världen utanför universitetet är stor och där finns så många som jag vill rikta tack till för stöd, uppmuntran, spännande uppgifter och intressanta upplevelser: kolleger och vänner bland kulturgeografer, arkeologer, vegetationshistoriker, biologer, antikvarier samt vänner, bekanta och boende i Dalby, Rudskoga, Övre Ullerud, Vitsand, Värmskog, i övriga Sverige samt Norge, Åland, Ryssland, Japan och Colombia – ingen glömd!

Ett speciellt tack för moraliskt stöd vill jag rikta till Pilar, som trots det fysiska avståndet stått nära invid min sida och stöttat. *Maravillosa*…

Johanna, min underbara dotter som är jämngammal med doktorandprojektet, du har verkligen varit tålmodig, vare sig det gällt min frustration över skrivandet eller timslånga sejourer när jag ”pratat med gubbar”.

Nu är det äntligen dags att sätta punkt.

Innehåll

Introduktion 9
Odlingslämningar och forskning 15
Forskning om odlingslämningar 15
Mitt forskningssammanhang 20
Summering och avstamp 25
Odlingslämningar i Värmland 26
Odlingslämningar som källmaterial 35
Pollen, kartor och spår efter odling i Dalby 37
Pollen, odlingslämningar och territorialitet i Övre Ullerud 40
Odlingslämningar som källmaterial – några iakttagelser 45
Odlingslämningar som nutida betydelsebärare 50
Skogsgeografi – om odlingslämningar i skogsbygd 58
Odlingslämningar och en ansats till helhetssyn 62
Odlingslämningar och relationella landskap – några utblickar 64
Summary 71
Referenser 81

Figurer

Figur 1: Typer av odlingslämningar i Sverige enligt Mats Widgren. 17
Figur 2: Exempel på forskningsprojekt i svenska skogsbygder 21
Figur 3: De 158 studerade odlingslämningarna i Värmlands län 28
Figur 4: Undersökningsområden i appendix II och III 36
Figur 5: Kartskiss över delar av Backa i Dalby 39
Figur 6: Övre Ullerud i Forshaga kommun..... 41
Figur 7: Janken Myrdals illustration av jordbrukets produktion över tid... 47
Figur 8: Undersökningsområdena i appendix IV..... 52
Figur 9: Gerhard Gustafssons tidrumsdiagram 67
Figur 10: Tidslinje med arkeologiska perioder. 80

Introduktion

Detta är ett arbete om odlingslämningar. Jag menar att odlingslämningar utgör komplexiteter i högre grad än andra typer av forn- och kulturlämningar. Exempel på odlingslämningar och de morfologiska beteckningar som används om dem är fossil åker, röjningsröseområden, parceller, tegar, stensträngar, åkerhak, odlingsterrasser med mera (se t.ex. Gren 1997). En odlingslämning innehåller de tre geometriska formelementen punkt, linje och yta. Det primära är dock sambanden mellan dessa och mellan lämningen som helhet och dess omgivning i tid och rum.

Sambanden mellan odlingslämningars olika beståndsdelar (den interna geografin) visar, liksom odlingslämningars läge i och relation till sin närmaste omgivning (den externa geografin) inte bara på en viss areal åkermark, en viss uppbyggnad av ett odlingsröse eller en viss jordbruksteknik. Det är heller inte bara en fråga om objektens morfologi. Det är också en illustration av maktförhållanden över mark, av territorialitet (t.ex. Mascher 1993, 1995; Widgren 1995; Pedersen & Widgren 1998). Genom att behandla en odlingslämning som en komplexitet, en komplex helhet, är det således möjligt att studera såväl jordbruksteknologi och sammansättning av hushåll som strukturer och skeenden inom lokalsamhällen.

En annan faktor är tiden. Begreppet odlingslämning görs gärna synonymt med fornlämning och därmed att odlingen primärt skulle vara av hög ålder. Snarare bör odlingslämningar betraktas som komplexa också i tid, innehållande spår från många olika tider, i skilda sammanhang, som platser som använts, övergivits, återanvänts och åter övergivits. Därtill ska läggas att jag ser odlingslämningar med yngre datering som minst lika väsentliga att beakta inom forskning, antikvariskt omhändertagande och vardaglig praktik hos enskilda privatpersoner, som äldre lämningar.

Detta sistnämnda belyser en annan komplexitet hos odlingslämningarna, som de delar med en del andra forn- och kulturlämningar: en mångfald av intressenter. Sentida muntliga traditioner om en drottning Hack-Eva, som skulle ha varit ansvarig för alla de odlingsrösen som finns i skogarna på Sydsvenska höglandet (Tollin 1989), är exempel på att odlingslämningar har betydelse även som nutida företeelser. Ett stort antal odlingslämningar i Sverige och på andra håll är belägna i vad som idag ses som skogsmark (t.ex. Tollin 1989; Jönsson et al. 1991; Widgren 1997; Engelmark et al. 1997; Taavitsainen, Simola & Grönlund 1998; Tollin & Wästfelt 1998; Widgren (red.) 2003; Holm 1995, 2004) – de är med andra ord idag oftast överväxta med träd. Därmed ställs synsätt och åsikter hos skogsbrukare, skogsbolag, enskilda skogsägare med flera mot intressen hos antikvarier och forskare (t.ex. Carlestål (red.) 2002; se även Gren & Ström 2001).

Det finns också de som är intresserade av odlingslämningars betydelse för en hembygd, för livsrum. Det finns alltså många synsätt på odlingslämningar eller dimensioner av vad de representerar, hur de värderas, hur de kan undersökas och vad resultaten har för signifikans på olika skalnivåer samt hur lämningarna kan omhändertas till kommande generationer.

Kort sagt utgör odlingslämningar en mötesplats för olika intressenter med presumtivt skilda synsätt.

I mina inledande arbeten använde jag begreppet ”fossil åker” (t.ex. Myrdal-Runebjer & Nilsson 1998; Nilsson, S. 2000, 2001; appendix I. Se också Gren 1997). Numera föredrar jag det mer övergripande *odlingslämningar*, eftersom ”fossil åker” är ett begrepp som tillskrivits en datering till förhistorisk tid (se diskussion i appendix I). Dessutom lyfts endast åkermark fram av denna term. Begreppet odlingslämningar är öppnare både vad gäller datering och funktion och omfattar såväl förhistorisk ängsmark som brukningstegar från tidigt 1900-tal eller tuktade björkar för lövtäkt. Ett begrepp som odlingslämningar täcker också in en bredare komplexitet, som

rymmer aspekter av sammanhang mellan flera fysiska företeelser och skeenden – åker såväl som äng samt hybridvarianter dem emellan såsom lindbruk, stenrösen, husgrunder samt brukningssätt, liv och leverne, inklusive system och strategier för markanvändning och därmed även lokalsamhällen – liksom ett öppnare tidsperspektiv.

Odlingslämningar blir *sätt att se*. Detta travesterar frasen om landskap som sätt att se (Cosgrove 1998, s. 1) och visst är landskapsperspektivet viktigt i detta sammanhang. Arenan kan vara en odlingslämning, ett skogsområde, en bygd, ett samhälle. Landskap blir relationer – *både* mellan olika människor som intressenter i ett område *och* relationer mellan dessa människor och området där de lever, agerar och kanske även möts, relationer i form av nätverk som ständigt formas, omformas och återformas.

I olika sammanhang kan odlingslämningar ses som natur, kultur, hinder, resurs, vårdobjekt, källmaterial med mera. Vad som framgår när man börjar undersöka odlingslämningar som komplexiteter i tid, rum och sammanhang, är att de ofta är viktiga, kanske inte som enskilda objekt utan som bärare av betydelse för olika intressenter. Synen på odlingslämningars karaktär påverkar hur de registreras, undersöks och omhändertas. Regionala praktiker kan relateras till lokala. Hit hör också frågor om historiebruk och demokratisk kulturmiljövård. Spåren på marken, de lokala sammanhangen, det öppna tidsperspektivet och kunskaper och värderingar hos olika intressenter är av intresse att inkludera vid undersökningar av odlingslämningar.

Vid forskning om odlingslämningar i ett skogslän som Värmland behöver man vara öppen för olika dateringar. Man behöver även förhålla sig till såväl regionala eller till och med lokala sammanhang som till nationella och internationella. En av mina utgångspunkter är att det finns kronologiska, regionala *och* samhälleliga skillnader inbyggda i utfall av människors skiftande praktiker, här ett utfall i form av odlingslämningar. Det är inte enbart och primärt den fysiska uppenbarelsen – formen – som utgör grun-

den för mina analyser och tolkningar. Det är även de lokala sammanhangen, de rumsliga relationerna mellan olika fenomen och företeelser från olika tider som förekommer inom ett snävt avgränsat eller större område, som jag vill ställa i fokus. Min problematisering av odlingslämningar i skogsbygd handlar om sociala relationer, om samhälle och bosättning och om territorialitet lika mycket som om morfologi, jordmåner och agrarteknik.

Syftet med mitt arbete är att bidra till att kunna forma en helhetssyn vid forskning om odlingslämningar i skogsbygder. Jag gör detta med hjälp av fyra studier i skogslänet Värmland. Helhet är precis som odlingslämning ett komplext begrepp. Jag gör här inte anspråk på att behandla begreppets alla olika dimensioner, men tar några steg på en lång väg.

Jag behandlar frågan om helhetssyn vid forskning om odlingslämningar, utifrån två aspekter. Den första aspekten är odlingslämningar som källmaterial vid bebyggelsegeografiska undersökningar. Jag gör därför i den första studien en grundläggande genomgång av registrerade odlingslämningar i Värmlands län. Där tar jag upp hur odlingslämningar behandlats vid olika inventeringar, alltså hur ett underlag skapas för att odlingslämningar sedan ska kunna användas som källmaterial. Detta exemplifieras och belyses vidare i de därnäst följande två studierna. Den andra aspekten, odlingslämningar som nutida betydelsebärare, behandlas i den fjärde studien. Under arbetets gång har det alltmer framstått som klart att odlingslämningar är något som berör och intresserar såväl forskare och antikvarier som privatpersoner. Detta intresse förefaller dock vara lite undersökt.

Hur odlingslämningar tolkas och undersöks är beroende av vilket landskapsperspektiv den har som gör tolkningen. I arbetets sista avsnitt gör jag utblickar mot forskning kring komplexa helheter såsom odlingslämningar, kopplat till ett relationellt landskapsbegrepp.

Arbetet baseras på en arbetsrapport och tre artiklar, vilka biläggs som appendix I – IV enligt följande disposition.

Appendix I Nilsson, S. 2003: ”Röse, sträng och fåra”. Om odlingslämningar i Värmland och deras komplexitet i arkiv och landskap – ett försök till kronologisk och funktionell skiktning. Arbetsrapport 2003:6. GRF. Karlstads universitet.

Appendix II Emanuelsson, M., Nilsson, S. & Wallin, J.-E. 2001: Land-use dynamics during 2000 years – a case study of agrarian outland use in a forest landscape, west-central Sweden. I Emanuelsson 2001: *Settlement and Land-Use History in the Central Swedish Forest Region. The use of pollen analysis in interdisciplinary studies*. Silvestra 223. SLU. Umeå.

Appendix III Nilsson, S., Karlsson, H. & Segerström, U.: Odlingslämningar, pollen och mänskliga val – bebyggelsegeografi i Övre Ullerud.

Appendix IV Nilsson, S.: Att mötas på fälten – odlingslämningar som nutida betydelsebärare.

Appendix I är en arbetsrapport som bilägges separat (här inkluderas endast en sammanfattning och Abstract). Den är en genomgång av registrerade odlingslämningar i Värmlands län. Genomgången avser odlingslämningarnas karaktär och sammansättning utifrån geografi, datering och funktion. Avsikten är att försöka skapa en överblick över det värmländska materialet, syftande till att göra ett källmaterial av ett inventeringsmaterial, som underlag för de fortsatta studierna i appendix II – IV.

I appendix II och III behandlas aspekter av odlingslämningar som källmaterial vid bebyggelsegeografiska undersökningar. Appendix II är ett manuskript som utgör paper I i Marie Emanuelssons doktorsavhandling (2001). Studien behandlar slåtter, bete och odling på utmarkerna till Backa i Dalby, Torsby kommun, och tar upp frågor om att kunna lokalisera och identifiera sådana verksamheter. Undersökningarna omfattar fem pollenanalyser, fältinventering samt analyser av historiska kartor. Appendix III är en bebyggelsegeografisk studie av Övre Ullerud, med två arbetsrapporter

som utgångspunkt (Karlsson, Nilsson & Segerström 2004; Nilsson, S. 2004). Syftet är att problematisera äldre odlingslämningar i förhållande till kontinuitet för bebyggelse och territorialitet i Övre Ullerud, från äldre järnålder till tidig historisk tid. Resonemangen i appendix III baseras på en pollenanalys, på analyser av lokala sammanhang för odlingslämningar samt av historiskt källmaterial och kartor.

Appendix II och III är samförfattade av flera personer. Var och en har haft egna ansvarsområden, men alla har varit delaktiga i att redigera texterna till en helhet. Ett sådant syntetiskt arbetssätt ger bättre texter och betonar mer det tvärvetenskapliga arbetssättet (jämför Emanuelsson et al. 2003, s. 16f). I appendix II svarade Marie Emanuelsson för den huvudsakliga textredigeringen och för pollenanalyser. Jan-Erik Wallin gjorde pollenanalyser och pollendiagram. Jag svarade för kartanalyser samt fältinventering. I appendix III har jag svarat för det huvudsakliga arbetet med produktion och redigering av artikeltexten, liksom bearbetning av historiska kartor samt skriftliga och historiska källor. Ulf Segerström och Hanna Karlsson svarar för pollenanalysen och redogörelsen för denna. Hanna Karlsson och Eva-Maria Nordström har gjort pollenanalysen och pollendiagrammet.

Odlingslämningar som betydelsebärare tas upp i appendix IV. Syftet är att studera odlingslämningar som nutida betydelsebärare. Regionala praktiker inom kulturmiljövård och forskning relateras till lokala vardagliga praktiker. Studien gjordes vårvintern 2006 som fokusgruppintervjuer med handläggare på Länsstyrelsen och Skogsstyrelsen i Värmlands län, antikvarier vid Värmlands Museum, en forskare i arkeologi samt ett antal privatpersoner i Dalby och Rudskoga. Temafrågorna behandlar landskap, lokalhistoria, odlingslämningar och omhändertagande.

De fyra studierna sammanfattas och behandlas nedan, med början i avsnittet *Odlingslämningar i Värmland*. Först vill jag dock ge en bakgrund till och utgångspunkter för arbetet.

Odlingslämningar och forskning

Forskning om odlingslämningar

Odlingslämningar som källmaterial kan skiktas på olika sätt. Det går att skilja mellan ett antikvariskt material och ett forskningsmaterial. Det förra relaterar till en antikvarisk praktik, där inventering och kulturmiljövård ingår, i ett övergripande regionalt perspektiv. Det senare handlar om att utvinna kunskap ur odlingslämningar, vilket också kan ske på minst två sätt: dels att översiktligt datera och tolka själva lämningarna, dels använda odlingslämningarna och deras dateringar i bebyggelsegeografiska analyser, utifrån frågor om bosättningsdynamik, territorialitet med mera.

De olika tillämpningarna relaterar till varandra, i så måtto att resultat från forskning om odlingslämningar till exempel tas upp och används inom antikvariska bedömningar och som beteckning genom sakord vid inventeringar. Forskningsresultat från vissa områden sprids och används som utgångspunkt för forskning och inventering i andra områden.

En djupare redogörelse för forskning om odlingslämningar finns i appendix I, men jag ska även ge en kortare översikt här. Lämningar efter odling har fångat forskares intresse sedan åtminstone slutet av 1800-talet (Widgren 1997, s. 6). Ett visst fokus lades tidigt på de beskrivningar av jordbrukssystem inom germanskt område som den romerske historieskrivaren Tacitus gjorde (Widgren 1997, s. 6, 33f). Fältarbeten i form av karteringar och delvis arkeologiska undersökningar kom att bli en del av forskning om äldre tiders odling, i bland annat arkeologen Gudmund Hatts arbeten i Danmark (t.ex. Hatt 1937, 1949). Från sent 1800-tal kom historiska kartor att inkluderas som källmaterial inom landskapsgeografi (Widgren 1997, s. 6), vilket efter hand utvecklats till komplexa och förfinade metoder (t.ex. Tollin 1991; Cserhalmi 1998). Mer utvecklade forskningsöversikter

rörande odlingslämningar har sammanställts av exempelvis Mats Widgren (1997; 2003) och Ulf Jansson (2003a).

Många odlingslämningar har i Sverige daterats till medeltid och tidig historisk tid. En sammanställning av dateringar från Närke visar exempelvis att fem områden med röjningsrösen där kan dateras till medeltid, tolv till historisk tid och endast ett till förhistorisk tid (ca 200–500-tal; Ericsson 1999, s. 21, figur 5). I Östergötland har ett antal odlingslämningar undersökts och daterats till olika tidsperioder, med enstaka nedslag i sten-, brons- och järnålder och fler i medeltid och historisk tid (Petersson 2001, 2006). Dateringar av sydsvenska odlingslämningar uppvisar liknande fördelning av ålder, eller snarare bruksperioder, från bronsålder till historisk tid, även om de till det yttre kan se tämligen likartade ut (t.ex. Hammar 2003, s. 96).

Syd- och Östsverige fungerade länge som referens för andra delar av landet, eftersom det främst var där som mer omfattande undersökningar av odlingslämningar hade genomförts (t.ex. Tollin 1989; Ljunggren & Perlinge (red.) 1990; Jönsson et al. 1991; Widgren 1997; Widgren (red.) 2003). Det föreligger historiska och regionala variationer men också likheter mellan odlingslämningar som kan iakttas i Sverige (Widgren 1997, s. 21; Pedersen & Widgren 1998, s. 273; se figur 1). Detta antyder att lokalisering och bruk av mark varit olika i skilda geografiska områden vid samma tider, samtidigt som de kan ha varit likartade i skilda områden vid olika tider.

Ett antal stora infrastrukturella byggprojekt har under halvtannat decennium utförts i Småland, Skåne och Halland. Vid undersökningar i samband med dessa har metoder för fältarbete kommit att utvecklas och i hög grad systematiseras. En rad discipliner har inkluderats och en stor mängd data om odlingslämningars historia och karaktär har samlats (t.ex. Wallin et al. 1997; Lagerås (red.) 2000; Magnusson (red.) 2000; Berglund & Börjesson (red.) 2002; Carlie (red.) 2002).

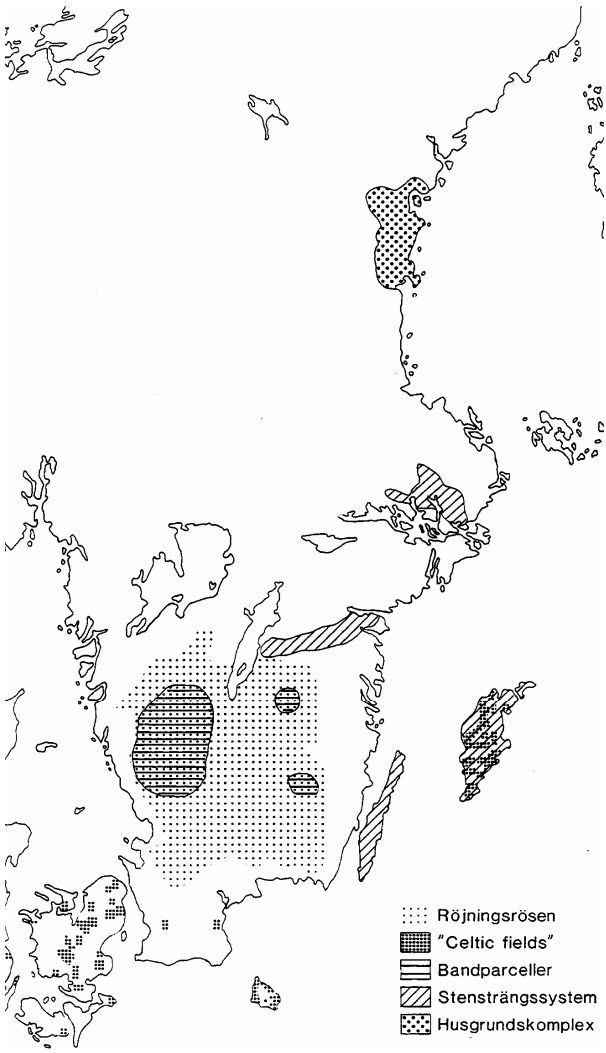

Figur 1: Typer av odlingslämningar i Sverige enligt Mats Widgren (1997, s. 21).

Förståelsen för hur man utvinner kunskap om odlingslämningar i Sydsverige är därigenom mycket väl utvecklad, vilket även själva kunskaperna om odlingslämningar, deras historia och lokalisering är. En vetenskap som ofta inkluderas och som ger goda förutsättningar för att bedöma markanvändningens historia är pollenanalys. Sådan har vid många tillfällen legat

till grund för bebyggelsegeografiska redogörelser (t.ex. Regnéll 1989, 1997; Björkman & Regnéll 2000; Lagerås 1996, 2002, 2004, 2007; Segerström 1990, 1991, 1996, 1997; Segerström & Wallin 1991; Segerström & Emanuelsson 2001; Emanuelsson 2001; Emanuelsson et al. 2003).

Trots den ämnesteoretiska pendelns svängningar står landskapstraditionen ännu stabilt inom svensk kulturgeografi. Fältinventering, fältkartering, arkeologiska undersökningar, historiska kartöverlägg, skriftligt källmaterial och liknande är viktiga redskap inom svensk kulturlandskapsforskning (t.ex. Jansson (red.) 2003; Widgren 2003). Landskapsgeografin har dock på intet sätt varit teoretiskt opåverkad (t.ex. Bladh 1995, 1996; Mels 1999). Symbolism, folkliga traditioner, narrativer, performativitet och deltagande undersökning har haft inverkan på hur en del svenska landskapsgeografer arbetat under det senaste decenniet (t.ex. Börjeson 1998, 2003, 2004; Malm 2003; se Widgren 2003).

I Norge har Gunhild Setten gjort en deltagarstudie om jordbrukares förhållande till landskap, identitet och kulturmiljövård (2002). Det tydligaste exemplet från svensk mark torde vara Anders Wästfelts studie av attityder till landskap och historiska spår i byn Sötåsa i Småland (2004). Marie Stenseke (1997, 2001) och Kristina Thorell (2005) har gjort deltagarstudier i Västsverige, med fokus på lokalt deltagande i frågor om kulturmiljövård och landskapsförvaltning.

Geografisk landskapsforskning har under de senaste decennierna kännetecknats av en omfattande teoretisk diskussion (t.ex. Cosgrove & Daniels 1988; Jones 1991; Daniels 1993; Cosgrove 1998; Olwig 1984, 1996, 2002, 2007; Widgren 1994, 1998; Setten 2003). Denna handlar bland annat om innebörder i landskap som begrepp och analysfaktor vid kulturgeografiska undersökningar. Andra arbeten handlar om landskap som ett operativt begrepp, till exempel som *arena* (Sundin (red.) 2000).

Forskning om odlingslämningar som betydelsebärare förekommer i mindre omfattning. Förutom Wästfelts, Stensekes och Thorells arbeten finns ett fåtal svenska studier inom den landskapsgeografiska traditionen som belyser relationer mellan nutida människor och deras omgivning. I någon konferensrapport tas frågan om äldre odlingslämningar och skogsbruk upp ur ett praktikerperspektiv (t.ex. Carlestål (red.) 2002). Där belyses dock mest de perspektiv som myndigheter och större skogsägare har. Enskilda personer eller lokalsamhällen kommer inte till tals.

Det finns således få studier av odlingslämningarnas funktion och roll i nutid. Olika forskningsrapporter och avhandlingar med bebyggelsegeografisk inriktning fokuserar på bebyggelse- eller agrarhistoriska sammanhang (t.ex. Riddersporre 1995; Jansson 1998; Tollin 1999; Berg 2003; Gräslund Berg 2004; Vestbö-Franzén 2004). Odlingslämningar inkluderas i forn- och kulturlämningar. Det brukar då handla om antingen historiebruk eller historia som resurs (t.ex. Aronsson, P. 2005; Braunerhielm 2006) eller en förvaltningsdiskussion om fornlämningar och landskapsvärden eller om landskap mer generellt (t.ex. Olsson, Löfvenberg & Snickars 2002).

Däremot finns inom svensk fältforskning på afrikansk mark undersökningar med helhetssyn, inkluderande i nutid levande människor för att tolka och förstå historiska spår i fält (se Widgren 2003; Börjeson 2004).

Jag anser att det finns utrymme för att betrakta även odlingslämningar på svensk mark ur ett helhetsperspektiv, där också relationerna till nutidslevande människor och deras värderingar och kunskaper beaktas. Traditionella metoder för fältarbete kombineras med deltagande studier samt studier av kunskaper, värderingar och praktiker hos nu levande människor. Det ligger i linje med dioramaprincipen att betona närhet, att inkludera omgivningen kring en odlingslämning och att ha ett öppet tidsperspektiv (Hägerstrand 1982).

Mitt forskningssammanhang

Odlingslämningar är ett arealtäckande och komplext sammansatt källmaterial som kan användas för att belysa frågor om mänskligt samspel på olika sätt. De erbjuder speciell problematik både för historiska analyser och för nutida omhändertagande. De gör det genom sin komplexitet som källmaterial, genom den täta väv av symbolik, som kommer till uttryck genom åkerhak, plogfåror, röjningsrösen eller som mikroskopiska pollenkorn djupt nere i en mosse. Deras komplexitet går bortom enskilda objektsformer och handlar om helhet och sammanhang. Odlingslämningar ger förutsättningar för att kunna tolka och förstå människors liv och samspel på en lokal arena – en förståelse som går utöver de fysiska spår som odlingslämningar är; de blir representationer för mycket mer än agrarteknologi och jordmån. Våra nutida synsätt på odlingslämningar får konsekvenser för hur vi tar dem omhand, förvaltar dem till kommande generationer – vilken framtid vi skapar för och av dem. Allt detta har gjort att de fångat mitt intresse.

Det forskningsfält jag tillhör omfattar bebyggelsegeografiska frågor och utmarksproblematik i främst skogsbygder (se t.ex. Svensson 1998; Emanuelsson 2001; Emanuelsson et al. 2003). Tidigare har jag arbetat med sådana frågor i bland annat Värmlands och Gävleborgs län (t.ex. Nilsson, S. 1996a, 1996b, 1999, 2000, 2001; Liases & Nilsson 1999; Johansson et al. 1997; Emanuelsson et al. 2003).

Skogsbygders kulturhistoria är heterogen och dynamisk. En gemensam nämnare har varit flexibilitet och mångsidighet inom agrara ekonomier med omfattande utmarksbruk. I svenska skogsbygder har under det senaste decenniet ett antal projekt genomförts (se figur 2 med referenser). Jag har haft förmånen att delta i några (se t.ex. Johansson et al. 1997; Andersson & Svensson (red.) 2002; Emanuelsson et al. 2003; Karlsson, Nilsson & Segerström 2004).

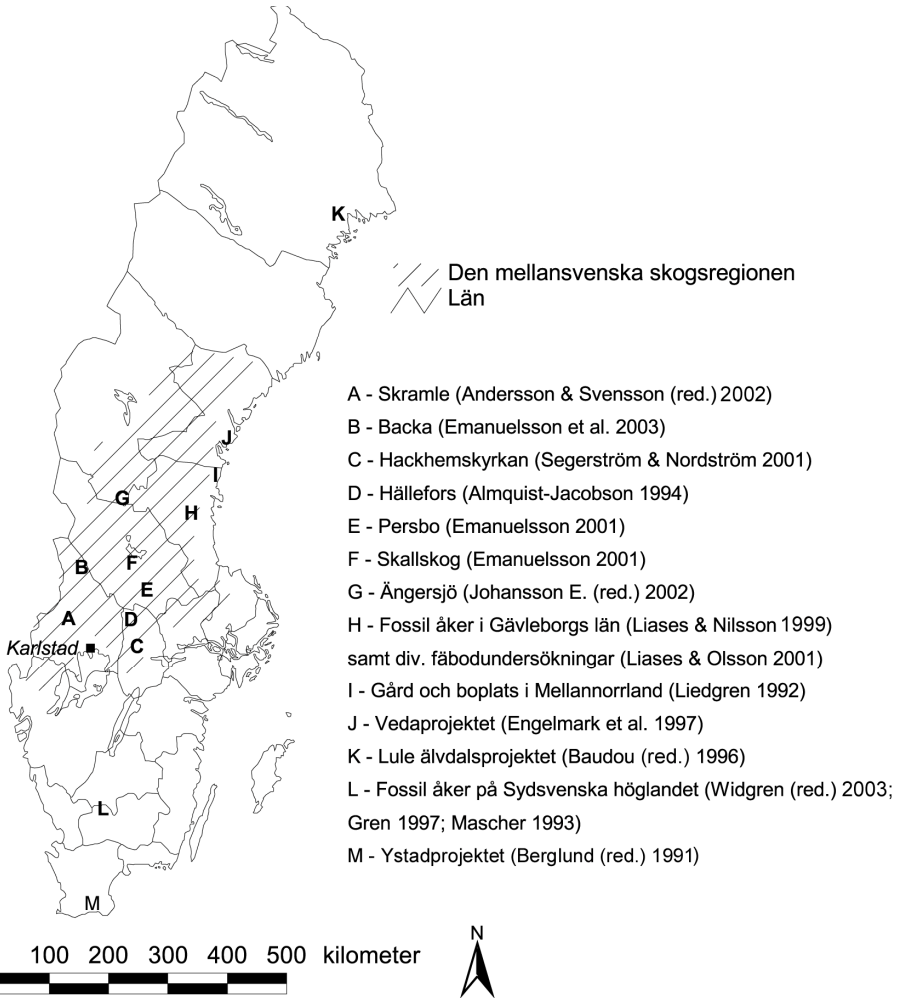

Figur 2: Exempel på forskningsprojekt i svenska skogsbygder. Skrafferat område visar min tolkning av utbredningen för den mellansvenska skogsregionen (The Central Swedish Forest Region; Emanuelsson 2001).

Det ingår ett mått av marginalitet eller periferialitet i begreppet skogsbygd, i analogi med definitioner av utmark som forskningstema: 1) studier av utmark som del av ett ekonomiskt, socialt och kulturellt system som också inkluderar inägor, 2) agrara bosättningar i regionalt eller nationellt

perifera (skogs-)områden, samt 3) bosättningsområden som är perifera ur ett större (europeiskt) perspektiv och som står i ett beroendeförhållande till centrala områden (Andersson 1998, s. 6).

I linje med Anderssons andra utmarksdefinition betraktar jag en skogsbygd som en perifer landsbygd eller glesbygd, vars historia varit präglad av komplext sammansatta agrara ekonomier, där bruk av en lång rad resurser från såväl inägor som utmark har ingått.

Den sentida utmarksforskningen har i allt högre grad kommit att handla om sekundära (perifera, marginaliserade) lokalsamhällen i skogsbygd och deras relationer till omgivningen på många olika skalnivåer, istället för att endast behandla utmark som ett trädbeväxt resursområde inom ramen för en perifert belägen jordbruksenhet. Inom en agrar ekonomi är förstås odling en viktig del och undersökningar av odlingslämningar är en viktig del av utmarksforskningen (t.ex. Andersson, Ersgård & Svensson (red.) 1998; Svensson 1998; Emanuelsson 2001; Andersson & Svensson (red.) 2002; Johansson (red.) 2002; Holm, Innselset & Øye (red.) 2005). Spår efter odling, vare sig de syns som formationer i terrängen eller som pollenkorn i en myr, utgör en viktig källa till förståelse av skogsbygders kulturgeografi.

Källmaterialet odlingslämningar är således komplext. Undersökningar av sådana förutsätter därför både bred och djup kunskap. Det är en av anledningarna till att forskning kring odlingslämningar ofta är mång- eller tvärvetenskaplig. Tvärvetenskap används som samlande benämning på multi- och interdisciplinär forskning, där det förra ses som samarbete utan större utbyte och det senare som samarbete med utbyte av idéer, gemensamma termer och en strävan att påverka forskningsfronter. Terminologin varierar – tvärvetenskap, mångvetenskap eller flervetenskap samt interdisciplinär, multidisciplinär och transdisciplinär forskning är begrepp som förekommer (Sandström et al. 2005, s. 15f; Sunnemark & Åberg (red.) 2007; se även Emanuelsson 2001, särskilt s. 16ff med referenser).

Jag kommer här att använda mig av tvärvetenskap som funktionell term för att beteckna samarbete mellan forskare från olika discipliner, där utbyte av teorier, begrepp och metoder görs i strävan mot ett gemensamt forskningsmål (Sandström et al. 2005).

I de flesta större projekt på svensk mark kring odlingslämningar är arkeologer, kulturgeografer och vegetationshistoriker inblandade (t.ex. Berglund (red.) 1991; Segerström 1991, 1996; Baudou et al. 1991; Baudou 1996, 1997; Lagerås 1996; Emanuelsson 2001; Widgren (red.) 2003). Till dessa kan adderas etnologer och historiker, som exempelvis i Ängersjöprojektet (se t.ex. Johansson (red.) 2002), och kanske även geologer (t.ex. i Barknåreprojektet; Windelhed 1995), biologer, språk- och konstvetare.

Mina studier i föreliggande arbete omfattar kartanalyser, fältstudier, historisk källforskning (appendix I, II och III), pollenanalys (appendix II och III) och fokusgruppintervjuer (appendix IV). Jag använder således både kvantitativa och kvalitativa metoder. Dock ligger tonvikten på kvalitativa aspekter även för fysisk-materiella komponenter. Odlingslämningarnas karaktär och egenskaper som helheter är exempelvis mer intressanta för mig än röjningsrösenas diameter eller åkerhakets höjd. Detta hör samman med mitt övergripande synsätt.

Jag utvecklar detta mer i appendix III, men mitt arbetssätt är inspirerat av det som Torsten Hägerstrand kallat för en *dioramaprincip*. Istället för att isolera enskilda fenomen och undersöka dem menar Hägerstrand att man bör skära ut tidsrumsliga block och betrakta dessa som helheter (1982). Hägerstrand menade att vad vi kallar verkligheten är sammansatt av relationer, samband mellan objekt, företeelser och skeenden, i tid och rum – liksom även att tid och rum är tätt sammanlänkade. Dioramaprincipen går ut på att betrakta företeelser utifrån sina sammanhang i just tid och rum, istället för att sortera in och isolera dem efter karaktär och egenskap. Hä-

gerstrand menade att man hade mycket att vinna på att betrakta världen som ett diorama istället för ett sorteringsverk (1982).

Svagheterna i dioramaprincipen är främst att det inte direkt framgår hur man överför principen till konkret metodologi, hur man konkret gör utsnitt i tidrummet för analys i praktiken. Vidare menar Hägerstrand att man måste arbeta med stickprov för att hantera en komplex verklighet, vilket blir lite motsägelsefullt då han samtidigt menar att man ska arbeta med ”kontinuum utan luckor” (Hägerstrand 1982, s. 186).

Oavsett dessa problematiska punkter blir Hägerstrands dioramaprincip användbar i mitt arbete (jämför också Germundsson & Riddersporre 1994; Bladh 1995). Jag fokuserar här på *närhet*, på vad som ligger i närheten av, och vad i omgivningen som kan relateras till ett specifikt studieobjekt, istället för att sortera efter *likhet*. Vidare överbryggas längre tidssekvenser genom de fyra studierna, från odlingslämningarnas historiska kontext till deras funktion som nutida betydelsebärare.

Ett sådant kontextuellt synsätt är väl lämpat för studier av odlingslämningar. Som framgår i appendix I har antikvariska bedömningar av odlingslämningar stundom präglats av geografiskt och kontextuellt lösgjorda analogier och av morfologiska komparationer, som fått ligga till grund för att avgöra såväl funktion som datering. Odlingslämningar har isolerats från både sina dåtida och nutida kontexter genom ett generaliserande synsätt. Med närhetsprincipen kontextualiseras istället varje enskild lämning där den finns och har funnits under en viss tid. Att observera är att jag inte ställer likhet som motsats till närhet. Det jag vill påvisa är olika sätt att närma sig forskningsproblemet.

Specifika kontexter för odlingslämningar anknyter till metoder som används inom exempelvis lokalhistoria (Olausson (red.) 1997; Götlind & Kåks 2004) och lokalarkeologi (Svensson 1998, s. 27ff). Metoderna ansluter till avancerad hembygdsforskning, som i sin tur är besläktad med regio-

nalgeografi (t.ex. Buttimer & Mels 2006, s. 17, 37ff). En liknande *lokalgeografi* blir både intressant och användbar eftersom lokalsamhället haft stor betydelse för enskilda lämningars tillkomst och för nutida tolkningar av desamma. Dock bör man ringa in lokala förhållanden utifrån ett vidare perspektiv. Lokala resultat bör relateras till regionala och nationella förhållanden (se Bladh 1995, s. 50f).

Summering och avstamp

Kunskapsläget för odlingslämningar är relativt gott i Sverige, främst i landets södra halva. Det föreligger enligt min mening dock ett behov av forskning om odlingslämningar ur ett helhetsperspektiv, speciellt i mellansvenska skogsbygder. Forskning om komplexa entiteter som odlingslämningar förutsätter ett kontextuellt arbetssätt. Detta kan uppnås genom en metodologi som bygger på lokalgeografi, bland annat utifrån Hägerstrands dioramaprincip, och på undersökningar av odlingslämningar både som lokalt bebyggelsehistoriskt källmaterial och som nutida betydelsebärare.

En annan viktig komponent är tvärvetenskap. Arkeologi och vegetationshistoria är ämnen som ofta kommer in i forskning kring odlingslämningar (Emanuelsson 2001), så även här. I föreliggande arbete handlar det främst om att knyta an till redan utförda arkeologiska undersökningar och pollenanalyser i Värmlands län, tillsammans med en riktad pollenanalys i Övre Ullerud (Karlsson, Nilsson & Segerström 2004).

Redogörelsen för den inledande genomgången av odlingslämningar i Värmlands län (appendix I) i nästkommande avsnitt omfattar hela länet. De därefter följande tre studierna berör förhållanden i enskilda skogsbygder inom länet. Studierna knyter an till den utmarksforskning som pågått i länet under snart två decennier (t.ex. Svensson 1998) och som ingår i ett brett internationellt sammanhang (t.ex. Holm, Innselset & Øye (red.) 2005).

Odlingslämningar i Värmland

Mitt huvudsakliga undersökningsområde är Värmlands län. Länet kan betraktas som ett skogslän ur ett nationellt eller nordiskt perspektiv. I Värmland har forskning kring frågor om skogsbygd och utmark pågått under ett antal år (se t.ex. Andersson, Ersgård & Svensson (red.) 1998; Svensson 1998; Andersson & Svensson (red.) 2002; Emanuelsson et al. 2003). Däremot saknas detaljerad forskning kring odlingslämningar i någon mer omfattande utsträckning.

Några exempel finns dock. Vid undersökningen av ett röjningsröse i Bävik (Fmis Raä 155), Sunne kommun, angavs förväntad kol-14-datering till 1000 f.Kr. – 500 e.Kr. Resultatet av dateringen visade dock att rösena troligen lagts upp under yngre järnålder (600-talet e.Kr.; Rentzhog manus). En undersökning av en likartad odlingslämning i Östra Ingersby i samma trakt gav likartade dateringar (Myrdal-Runebjer & Nilsson 1998; se *B* resp. *Ö* i figur 3). Därutöver finns enstaka undersökningar där odlingslämningarna inte varit det primära (t.ex. Wallbom 2005; Olsson, H. 2005).

För det fåtal undersökningar av odlingslämningar som gjorts i länet saknas alltså egentliga regionala ramar att relatera resultaten till, utöver enstaka, mer eller mindre generellt hållna länsöversikter (Hyenstrand 1988; Widgren 1988; Röjder & Schedin (red.) 1999) eller studier från andra delar av landet. Detta har haft effekter på hur odlingslämningarna i Värmland har betraktats, vad gäller historiska sammanhang, funktion och datering.

Det inledande steget i arbetet är därför att skapa en uppfattning om odlingslämningar i Värmlands län. En första bedömning har gjorts av ca 450 forn- och kulturlämningar som registrerats som lämningar efter odling i fornminnesregistret (Fmis) och databasen för Skog & Historia (Svo). Det framgick att materialet är tämligen heterogent och att det krävs en mer detaljerad genomgång för att få en bättre utgångspunkt.

Under åren 2000–2002 gjorde jag en djupare genomgång av inventeringsmaterialet. Den omfattade arkivforskning, kartstudier och fältbesök. Min ambition var att försöka klarlägga värmländska odlingslämningars ”komplexitet i arkiv och landskap” (appendix I).

Forskningsfrågorna formulerades där som följer:

- Hur ser sammansättningen av de värmländska fossila åkrarna ut i Fornminnesregistret och i databasen Skog & Historia?
- Vilka olika typer av fossil åker är det egentligen som har registrerats i registren och under vilka benämningar och sakord?
- Går det att i materialet iaktta olika odlingssystem, genom lämningarnas karaktär, omfattning och funktion, och därigenom särskilja olika faser eller typer av odling?
- Hur fördelar sig de fossila åkrarna geografiskt? Finns fossila åkrar över hela länet eller bara i vissa delar? Ligger de spritt inom länet eller går det att urskilja olika slags rumslig fördelning, kronologiskt eller funktionellt? Finns det några andra iakttagelser att göra gällande deras förekomst och fördelning inom länet? På vad kan eventuell jämn respektive ojämn fördelning tänkas bero?

Sammanfattningsvis handlar det om odlingslämningarnas karaktär, benämningar, funktion, datering och geografi. Ursprungstanken var att försöka identifiera lämningar som kunde tänkas härröra från förhistorisk tid, eftersom mitt doktorandprojekt från början hade ett kronologiskt fokus på järnålder. Operativa utgångspunkter för arbetet var landskapsgeografiska och agrarhistoriska undersökningar och beskrivningar samt därtill morfologiska definitioner av olika slags odlingslämningar. Vidare företog jag fältbesök på ett antal odlingslämningar i länet i syfte att identifiera, tolka och förstå sammanhanget för varje enskild lämning och dess relation till andra forn- och kulturlämningar samt till historiskt känd markanvändning och bebyggelse.

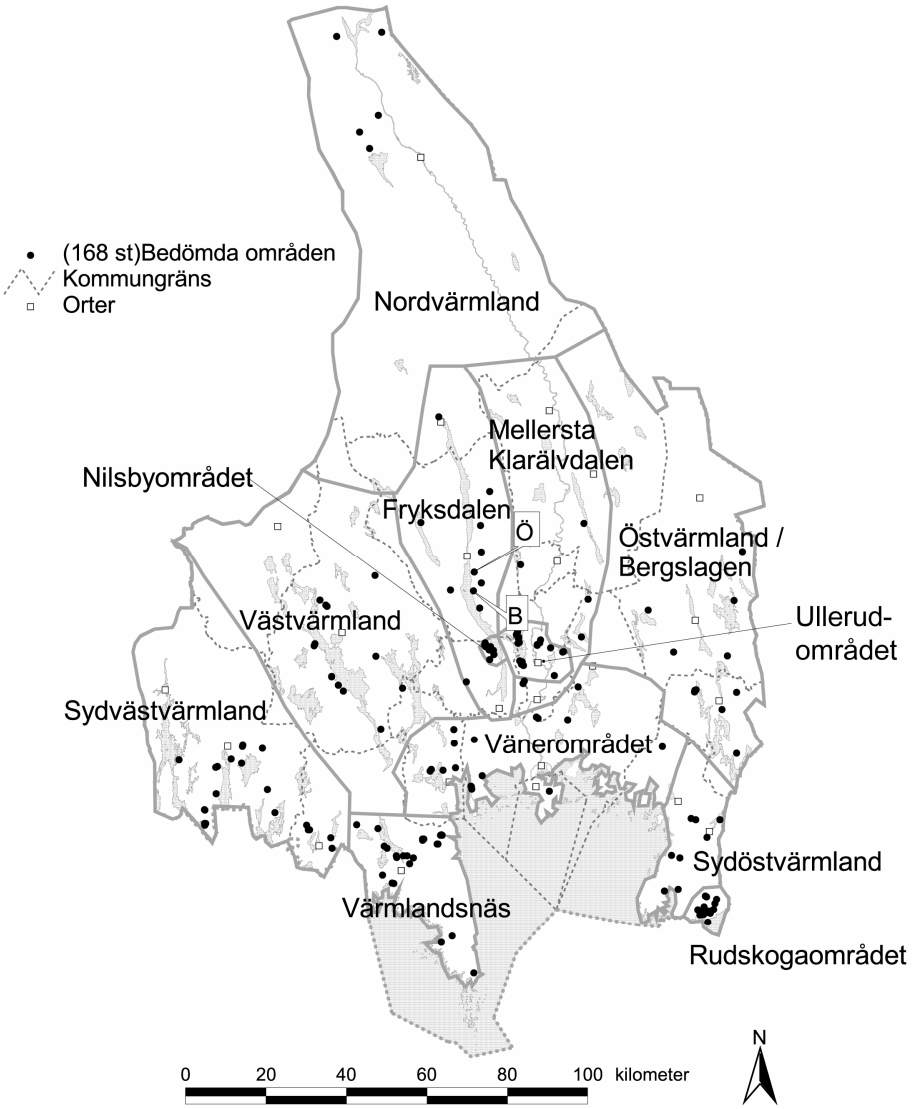

Figur 3: De 158 studerade odlingslämningarna i Värmlands län. Av de 158 besöktes 110 i fält. (Källa: Nilsson, S. 2003, s. 32, figur 5, bearbetad). B *och* Ö *markerar Bävik respektive Östra Ingersby.*

Av de cirka 450 inledningsvis utvalda odlingslämningarna valdes 158 ut för den slutliga undersökningen (se figur 3). 110 av dessa besökte jag i fält. För fältbesöken och analysen delades länet in i tolv zoner.

Geografiska mönster kan skönjas, såsom gleshet i skogsbygder och koncentrationer vid Nilsby, Övre Ullerud och Rudskoga. Resultaten indikerar stor variation gällande såväl funktion och kronologi som variationer på agrarhistoriska sammanhang. Ungefär en tredjedel av de 158 lämningarna kan antas vara från förhistorisk tid, relativt jämnt fördelade över södra halvan av länet. En tredjedel bedömde jag vara från historisk tid eller sen tid (alltså från medeltid till tidigt 1900-tal). En tredjedel har jag inte kunnat göra någon åldersbedömning av. Min åsikt är dock att en odlingslämning på intet sätt är ointressant eller ska tas bort ur registren bara för att den är mindre än 100 år gammal istället för 500 år eller mer.

En aspekt av resultaten var hur bruket av sakord påverkat bedömningen av lämningarna vid inventeringar. Sakord som ursprungligen betecknat relativt specifika funktioner och tidsperioder, ofta från landskapsgeografiska undersökningar, hade inom fornminnesinventeringen i hög grad kommit att tillämpas främst utifrån morfologiska aspekter. Inventeringarnas upplägg och tonvikt på arkeologi är förstås en bidragande orsak till detta, liksom att resultat från undersökningar runt om i (södra tredjedelen av) landet kunde ses som lämpliga att använda. Det har å andra sidan gjort att det finns anledning att närmare belysa karaktären på odlingslämningarna i Värmland, även vad gäller deras datering.

En variant på agrar funktion hos en odlingslämning är vad jag kallat för *ängsodling* (appendix I, s. 61), alltså periodvis uppodling av mark som huvudsakligen har varit att betrakta som foderproduktionsmark – ett slags lindbruk (se Aronsson, M. 1980, s. 223ff). Av detta bruk skapades rösen vid stenröjning inför odlingen, men sannolikt inga åkerformer eftersom åkrarna dels inte var långvarigt brukade, dels flyttades med vissa mellanrum.

Det påpekades för mig under arbetets gång att Raä:s register primärt inte ska ses som ett forskningsmaterial utan som ett inventeringsmaterial, tillkommet under relativt lång tid och därmed utifrån skiftande förutsättningar. Det innebär å andra sidan att det krävs många undersökningar för att närmare kunna förstå de värmländska odlingslämningarna i hela deras komplexitet och omfattning.

Min studie visar på intressanta geografiska fördelningar av olika slags odlingslämningar i länet. Ängsodling kan iakttas som mer eller mindre systematiskt förekommande i södra delen av länet med en viss koncentration i sydöstra Värmland, speciellt i Rudskoga samt i Värmlands Bergslag, liksom på norra Värmlandsnäs. Potentiellt förhistoriska odlingslämningar (områden med röjningsrösen) förekommer uteslutande i södra halvan av länet, dock med viss fördelning. I Rudskoga, i trakten av Nilsby och i Övre Ullerud finns koncentrationer av upp till ett tiotal enskilda lämningar som kan vara från förhistorisk tid. I sydvästra delen av länet, från Grums och Säffle västerut till norska gränsen, finns även sådana men de förekommer där mer utspritt som enstaka lämningar.

I Övre Ullerud finns en för länet smått unik koncentration av äldre odlingslämningar, som ofta inkluderar odlingsrösen och fossil åkermark samt forngravar i olika former. Den mest särpräglade platsen där torde vara Västbynäset i sjön Visten. På näsets södra del, något hundratal meter från den historiskt kända gården, finns gravfält med gravhögar och stensättningar samt en mängd odlingsrösen belägna på eller invid övergiven odlingsmark. På norra delen av näset har jag tillsammans med arkeologer även noterat en mängd röjningsrösen samt viss övergiven odlingsmark, från obestämbar tid (Nilsson, S. 2004).

Ett par km öster om Västbynäset ligger en större odlingslämning med ett 20-tal odlingsrösen, Raä 284. Något hundratal meter söder om denna ligger en annan odlingslämning, Raä 283, och invid denna ett imposant höggrav-

fält, Raä 18. Ca 1 km sydväst om Raä 283 ligger odlingslämningen Raä 281 som också innehåller ett gravfält med rösen och stensättningar (Fmis). Samtliga tre har jag bedömt med stor sannolikhet vara från förhistorisk tid (appendix I, s. 38f; Karlsson, Nilsson & Segerström 2004).

Norra halvan av länet är påfallande tomt på sådana äldre lämningar. Vad som har registrerats där är oftast övergivna sätervallar och skogsfinska gårdslämningar. Vid enstaka undersökningar har man belagt medeltida odling, visst bete under järnåldern med mera (se främst Svensson 1998) men inga (synliga) odlingslämningar som daterats till förhistorisk tid. Genom projektet *Bebyggelse, säterdrift och landskap*, i vilket jag deltagit, framkom dock belägg för odling från åtminstone mellersta järnålder. Dessa dateringar är hämtade från pollenanalyser på utmarken till ett och samma hemman, Backa i Dalby, Torsby kommun. Vid fältbesök i anslutning till de myrar där torvprover togs kunde dock inga lämningar eller egentliga odlingsytor identifieras (Emanuelsson et al. 2003; se appendix II). Detta innebär att vissa odlingslämningar helt enkelt inte kan lokaliseras genom fältinventering, okulära besiktningar eller morfologiska analogier.

Undersökningarna i Backa visar också att fast bosättning funnits i Dalby under längre tid än vad som tidigare har ansetts. Därtill bör odlingen ihop med säterbruket ses som ett enda komplext system, med fasta gårdar i Klarälvdalen och ett omfattande utmarksbruk (Emanuelsson et al. 2003).

Koncentrationen av odlingslämningar i Rudskoga föranledde flera besök där. Endast ett par lämningar hade tidigare registrerats av Raä och de bedömdes av mig som ängsodlingar. Just i Rudskoga förefaller dock ängsodlingar ha förekommit koncentrerat, med en väl utvecklad systematik. Översiktliga kartstudier antyder att ängsodlingen där inte är yngre än tidigt 1800-tal. Kanske upphörde den i samband med införandet av foderproduktion i ett växelbruk från och med 1800-talets mitt.

Huvuddelen av de odlingslämningar jag besökte i Rudskoga hade kommit fram genom inventeringarna i projektet Skog & Historia, utförda av i bygden bosatta privatpersoner. Lämningarna har granskats av ansvariga arkeologer från Skogs(vårds)styrelsen och Värmlands Museum. Dessutom har inventerarna hittat olika slags forngravar från järnålder, några eventuellt bronsålderstida. Nyfynden av såväl gravar som äldre odlingslämningar har bidragit till att nyansera (och komplicera) bygdens äldre bosättningshistoria, då Rudskoga (t.ex. Magnusson 1992) liksom Dalby (t.ex. Hyenstrand 1988; se diskussion i Svensson 1998) betraktats som ett främst medeltida expansionsområde. Ingen odlingslämning i Rudskoga har ännu undersökts i detalj.

Den historiska potentialen i dessa nyfynd har uppmärksammats av boende i Rudskoga, där inte minst de tidigare inventerarna är engagerade i och ytterst intresserade av att få veta mesta möjliga om odlingslämningarna. I samband med mina besök fick jag bland annat tillfälle att förevisa en rad äldre kartor från bygden, då det visade sig finnas ett tämligen intressant kartmaterial från 1600-talets slut (bl.a. LMV R61-1:1 1699). Engagemanget för bygdens historia, nutid och framtid är påtagligt i Rudskoga. Under mina besök har jag inte kunnat undgå att märka hur den äldre historien verkligen spelar en roll där – en roll som både identitetsskapare och som resurs i vad som kan kallas ett framtidsarbete.

Likartade är förhållandena i Dalby. Där spelar kanske inte odlingsrösen eller förhistorisk odling någon huvudroll, men hela konceptet av en annan bebyggelsehistoria än den tidigare etablerade och förmedlade mottas och utvecklas vetgirigt och välvilligt. Ett resultat av detta är Svenskt Utmarksmuseum (www.utmark.se; 071101), som genom lokala initiativ och insatser växt fram delvis i symbios med forskningsprojekten i området.

Några slutsatser

Som svar på de inledande forskningsfrågorna för appendix I kan sägas att sammansättningen av de värmländska odlingslämningarna är komplex, både vad gäller geografi, funktion och datering. Där finns områden med odlingsrösen som kanske kan dateras till bronsålder, åtminstone till förhistorisk tid, parallellt med plogfåror från 1800- eller 1900-talet. Sannolikt skilda odlingssystem och agrartekniker, med bland annat årderbruk, plogbruk, ängsodling med flera, samlas ibland under samma sakord. Det gör olika skiktningar problematiska utan närmare granskning, inklusive lokala fältbesök. Skilda odlingssystem förefaller ha haft varierande geografisk utbredning och även intensitet inom länet. Vad som kan bedömas som förhistoriska odlingslämningar förekommer främst i länets södra halva, med såväl spridd förekomst som i koncentrationer. Odlingsvarianter såsom det jag kallat ängsodling förekommer över större delen av länet, med koncentration till Väneområdet och östra Värmland, speciellt Rudskoga. Skillnader i förekomst av odlingslämningar och odlingssystem har sannolikt lokala orsaker. De lokala praktikerna har varierat men även förkunskaper hos inventerare och förutsättningar för inventeringar har spelat roll.

Övergripande generaliseringar är problematiska. Genomgången av länets odlingslämningar visar att det mellan olika delar av Värmland finns såväl likheter som skillnader. Där finns områden som förefaller ha koncentrationer av vissa agrartekniska varianter, vilka endast förekommer spritt eller helt saknas i övrigt. Detta innebär att kontextualiseringar, inringning av undersökningsobjekt, bör ske utifrån lokala förutsättningar snarare än regionala. I det sammanhanget vill jag lyfta fram bygden, lokalsamhället, som en lämplig analysnivå.

Utifrån odlingslämningar i bred bemärkelse (inkluderande såväl enstaka plogfåror till järnålderstida röjningsröseområden som under 1900-talet övergivna sätrar) går det att spinna vidare på många trådar. En sådan tråd är

rent bebyggelsegeografiska frågor: Vilken roll och funktion har odlingslämningarna i exempelvis Dalby och Övre Ullerud haft i respektive bygd? Vilken historisk bebyggelsegeografi kan odlingslämningarna bidra till att berätta (se appendix II och III)? Med vilka metoder kan man undersöka detta? En annan tråd är odlingslämningarnas funktion och roll i nutiden. Intresset för bland annat odlingslämningar var påtagligt vid mina besök i både Dalby och Rudskoga och det är angeläget att arbeta vidare med detta för att kontextualisera odlingslämningarna i nutid (se appendix IV).

Genomgången av länets odlingslämningar har således inte bara kommit att handla om stenhögars morfologi eller järnålderstida bosättningar. Den inkluderar också helt andra aspekter, som har sin huvudsakliga kärna i nutid, men där det förflutna – och framtiden – spelar roll. Odlingslämningar är något som människor idag har att förhålla sig till i sin vardagliga praktik. Därför är det av intresse att undersöka människors värderingar av dem samt hur de ser på omhändertagande av dem. Det inkluderar även att relatera dessa till värderingar som bland andra kulturmiljövårdinstanserna har.

Ett kunskapsbidrag från studien är att det krävs lokala utgångspunkter för att kunna bedöma ålder och funktion av en odlingslämning. Dels blir nationella analogier vanskliga eftersom de samtida sammanhangen varit olika, dels visar det sig att de sakord som använts vid registreringar av odlingslämningar behöver vara tämligen nyanserade och reflekterade för att inte implicera en viss funktion eller en viss datering.

Dateringar av de värmländska odlingslämningarna fördelar sig på likartat sätt som i andra län där dateringsöversikter har gjorts (t.ex. Örebro län, Ericsson 1999; Östergötlands län, Petersson 2001, 2006). Regionala översikter av odlingslämningars funktionalitet och geografi saknas dock mig veterligen. Vad som finns är enstaka översikter med fokus på agrarhistoria och kulturlandskap i bredare bemärkelse än enbart gällande odlingslämningar (t.ex. Mascher (red.) 2002; Jansson 2003b).

Metodologiskt blir regionala morfologiska komparationer underordnade en lokal kontextuell bedömning med Hägerstrands dioramaprincip som bas. Det är mer fruktbart att betrakta speciellt odlingslämningar som komplexiteter, där de ingående objekten (oftast stenrösen) ska ses i sina lokala sammanhang, i både rum och tid. Lämningarnas kvantitativa former – rösens antal och storlek, stenars karaktär, plogfårors djup och längd med mera – betyder mindre för odlingslämningens historia än det samtida omgivande samhället. En odlingslämning kan på grund av sin komplexitet berätta mer om liv, leverne och lokalsamhälle än vad många andra lämningar kan göra.

Studien leder direkt till två andra forskningsteman, som presenteras i de följande avsnitten: odlingslämningar som källmaterial vid bebyggelsegeografiska undersökningar (appendix II och III) samt odlingslämningar som nutida betydelsebärare (appendix IV).

Odlingslämningar som källmaterial

Gemensamt för appendix II och III är att de är bebyggelsegeografiska studier, med odling och odlingslämningar som centralt källmaterial. Där behandlas även metodologiska frågor om bebyggelsegeografi genom tvärvetenskapligt samarbete med framför allt arkeologer och vegetationshistoriker. Studierna berör Dalby och Övre Ullerud i Värmlands län (se figur 4).

Som landskapsgeograf har jag haft förmånen att delta i några olika projekt. Gemensamt för dem är att de handlat om bebyggelsehistoria i skogsbygder, men med lite olika fokus. Ett projekt var *Bebyggelse, säterdrift och landskap* (*BSL*), ihop med tre arkeologer och en vegetationshistoriker. Syftet var att studera en skogsbys historia med tonvikt på markanvändning och resursutnyttjande och förändringar av dessa över tid (Johansson et al. 1997; Emanuelsson et al. 2003).

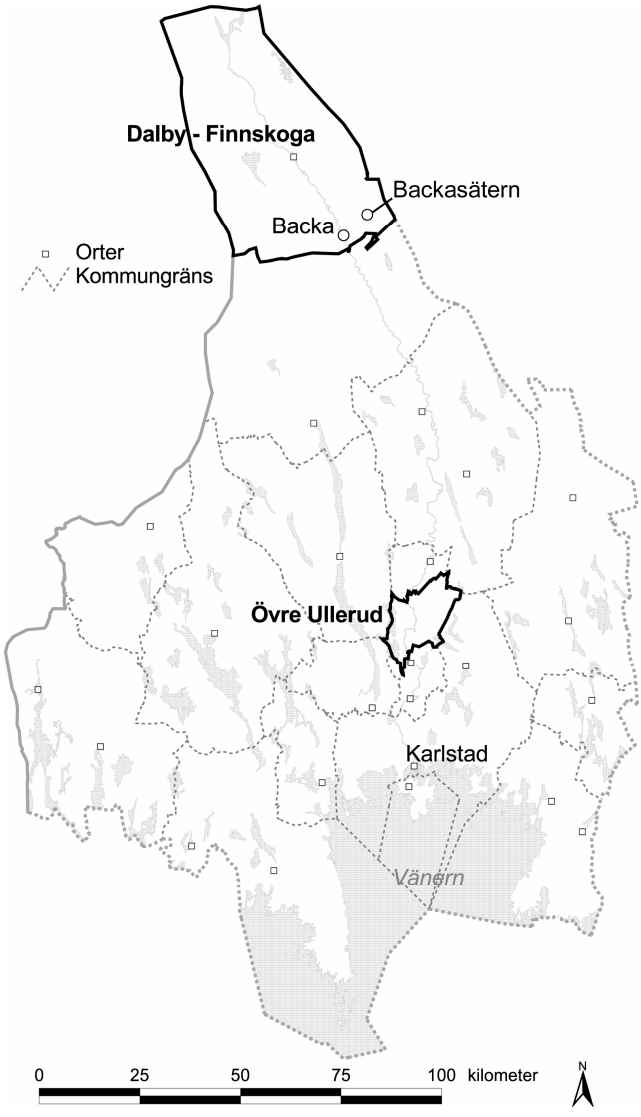

Figur 4: Undersökningsområden i appendix II och III, Dalby-Finnskoga, med Backa och Backasätern markerade, respektive Övre Ullerud.

I andra projekt där jag har deltagit har fokus legat på odlingslämningar, såsom i *Röjningsrösen i Fryksdalen – datering och resursutnyttjande*, tillsammans med en arkeolog (Myrdal-Runebjer & Nilsson 1998), och i pro-

jektet *Människa <-> Mark. Basiska bergarter och mänskliga val* i Övre Ullerud, tillsammans med två vegetationshistoriker (Karlsson, Nilsson & Segerström 2004). I samtliga projekt har odlingslämningar spelat en roll, om än på lite olika sätt. I *BSL* kom spår efter odling att bli en väsentlig och oväntad del av nya resultat angående bebyggelsehistoria. Inom de andra har odlingslämningar utgjort ett huvudsakligt källmaterial.

Pollen, kartor och spår efter odling i Dalby

Inom projektet *Bebyggelse, säterdrift och landskap* gjordes delstudier inom hemmanet Backa, Dalby, Torsby kommun (appendix II). Delstudierna syftade till att lokalisera myrar som skulle kunna vara lämpliga för pollenanalys. Ambitionen var att inom projektet undersöka hur och i vilken omfattning som myrslåtter förekommit på utmarken. Myrslogar omnämns i historiskt kartmaterial, äldre domböcker med mera som en viktig resurs (Johansson et al. 1997; Svensson 1998).

Fältundersökningarna hade två utgångspunkter. Den ena var att beskriva utnyttjandet av skog och myr för varje provtagningsplats, utifrån agrar markanvändning och intensitet. Den andra utgångspunkten var att göra jämförelser mellan de olika provtagningsplatserna för att kunna belysa markanvändningens lokala dynamik. Resultaten relateras också till frågor om vikten av tvärvetenskap vid sådana undersökningar (Emanuelsson 2001; appendix II).

Ett grundläggande arbetsmaterial var de historiska kartorna från Backa, en geometrisk avmätning från 1730 (Lmv R14-3:1) samt laga skifteskartan från 1840-talet (Lmv R14-3:5 1843-47). I intervallet mellan dessa båda kartor återfinns storskifteskartor och någon avmätning, men dessa omfattar enbart inägorna. På 1730 års karta karteras inte skogsmarken, men hö från myrslogar och sätervallar omnämns i kartans beskrivning. Inte heller laga

skifteskartan innehåller uppgifter om vilka myrar som kan vara myrslogar. Myrmark är inte ens markerad, utan allt är angivet som skogsmark.

Laga skifteskartan för Bänteby, beläget på motsatt sida av älven från Backa, är upprättad på 1840-talet (Lmv R14-8:3 1847-49). På denna karta har myrar markerats specifikt liksom även vilka myrar som angavs vara myrslogar. Eftersom graderingen av marken var likartad, gjordes en jämförelse mellan kartorna över Bänteby och Backa, för att försöka vaska fram tänkbara myrslogar på Backas skogsmark. Vilken mark som var myrar där kunde vi få fram genom att jämföra med nutida kartor. Vi hittade därigenom ett tiotal tänkbara myrslogar. Fyra av dessa, belägna i nära anslutning till den gamla säterstigen, valdes slutligen ut för provtagning till en pollenanalys (se figur 5).

Resultatet blev dock inte helt det väntade. Det skulle visa sig att slåtter var det som syntes minst i pollendiagrammen. Däremot kunde både bete och odling tydligt iakttas, varav odlingen var det mest överraskande och egentligen sensationella. Inte nog med att odling förekommit på Backas utmark, den hade dessutom i ett fall pågått sedan åtminstone 400-talet och varit mer eller mindre permanent fram till 1800-talets slut. De kronologiska avgränsningarna beror på att provtagningen inte kunde utföras djupare ner i myren, respektive att de övre skikten på myrarna inte kunde analyseras på grund av sentida verksamheter. Några spår efter odlingsmarker som kan kopplas till denna odling har inte påträffas vid fältinventeringar.

Ett femte pollenprov togs i en våtmark på Backasätern, tillsammans med ett antal markpollenprover från den gamla sätervallen. Resultaten visade att bete tidigast kunde iakttas från mellersta till yngre järnålder, senare någon slåtter och efter medeltiden även odling. Under medeltiden förefaller det ha varit ett uppehåll i markanvändningen på sätern. Detta kan ha samband med en förändrad ekonomisk inriktning under samma period, med fokus på älgfångst och järnproduktion (Emanuelsson et al. 2003).

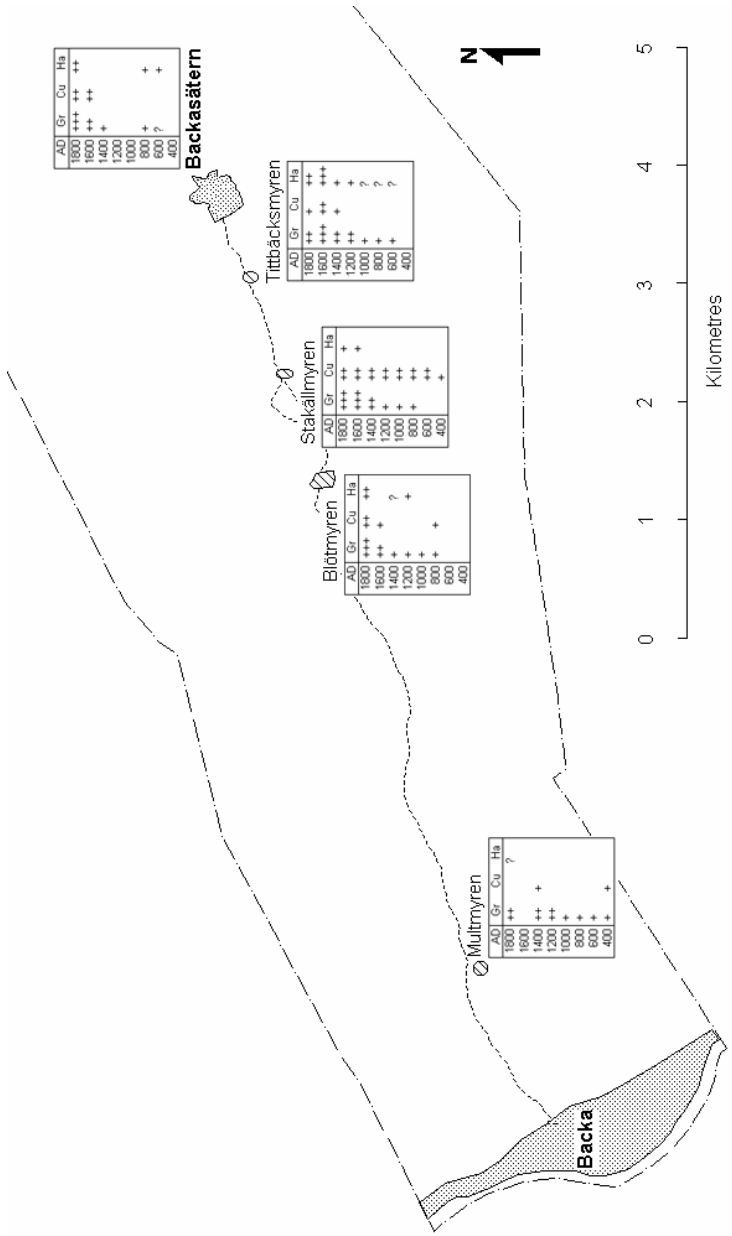

Figur 5: Kartskiss över delar av Backa i Dalby, Torsby kommun. Tabellerna visar resultaten av pollenanalyser, gällande bete (Gr), slåtter (Ha) och odling (Cu. Källa: Emanuelsson, Nilsson & Wallin 2001; se appendix II).

Resultaten från studien ger inte bara dessa oväntade och intressanta resultat om bebyggelsehistoria i Nordvärmland under järnålder. De pekar också på betydelsen av spår efter odling som källmaterial. I det aktuella fallet är det inte odlingslämningar i sedvanlig bemärkelse – sådana som är synliga – som kom i fråga. Istället yttrade sig spår efter odling som pollen djupt nere i en myr. Detta var något som vi inte alls hade förväntat oss att finna. Därav framgår vikten av att kombinera vetenskaper för att kunna få fram nya resultat. Denna och andra studier visar att just vegetationshistoria och landskapsgeografi är en lyckad kombination för att lokalisera och identifiera spår efter agrara aktiviteter på ett mer övergripande plan. En rumslig undersökningsnivå motsvarande en gårds ägoområde eller en bygd och dioramaprincipen som utgångspunkt framstår som i princip nödvändiga.

Resultaten från Backa är jämförbara med resultat från andra skogsbygder i det inre av Mellansverige. Det förefaller vara allmänt att någon form av omstrukturering av bebyggelse sker under mellersta järnålder, då ett system med gård, säter och utmarksbruk läggs fast. I Dalby såväl som i andra mellansvenska skogsbygder är det även påtagligt hur kända fornlämningar som exempelvis gravar från samma tid dock saknas (t.ex. Svensson 1998; Emanuelsson 2001; Johansson (red.) 2002).

Pollen, odlingslämningar och territorialitet i Övre Ullerud

Genomgången av Värmlands län (appendix I) visar att det finns tre geografiska koncentrationer av potentiellt forntida odlingslämningar. En koncentration finns i Rudskoga, en i trakten av Nilsby samt en i Övre Ullerud. Denna geografiska fördelning och dess orsaker är intressanta. Förutom inventeringsstrategier och bevarandeförhållanden, väcks frågor om skillnader mellan samtidiga lokalsamhällen.

Figur 6: Övre Ullerud i Forshaga kommun. A-F är sannolikt forntida odlingslämningar (F ligger i Nedre Ullerud. Källa: Lantmäteriet, digitala Blå kartan 3; Fmis).

Som undersökningsområde valdes Övre Ullerud, Forshaga kommun (appendix III). De potentiellt forntida odlingslämningarna är belägna i nutida skogsmark, skilda från historiskt känd och nutida bebyggelse (se figur 6). Forngravar finns i anslutning till flera av odlingslämningarna (Nilsson, S. 2004; Karlsson, Nilsson & Segerström 2004).

Under början av 2000-talet gjorde jag, delvis tillsammans med arkeologer, en del översiktliga fältarbeten på Västbynäset i sjön Visten. De gick främst ut på att skaffa fram empiriskt underlag för vidare arbeten. Översikter över befintliga forn- och kulturlämningar på södra delen av Västbynäset (D och E i figur 6) upprättades och fältinventeringar efter eventuella nya sådana företogs. Muntliga uppgifter från skogsvårdande personal gjorde gällande att det skulle finnas ett stort antal odlingsrösen även på näsets norra del. Sådana påträffades och registrerades också. För att få förståelse för gården Västbys historiska utveckling studerades historiska kartor. Delar av materialet samlades i en arbetsrapport (Nilsson, S. 2004).

Arbetena ledde efter hand fram till arbetshypotesen att Övre Ullerud under förhistorisk tid präglats av en bebyggelsedynamik, där omflyttningar av bebyggelse skett vid något eller några tillfällen. Odlingslämningarna i skogsmark, övriga fornlämningar, gårdarna i historiska källor, deras ortnamn samt bygdenamnet – relaterade till varandra – indikerade detta. Omflyttningarna av gårdar skulle ha skett inom ett sedan tidigare etablerat territorium, bygden. Bebyggelsen skulle således inte ha haft en kontinuitet på samma platser under alla tider men däremot inom samma utrymme: rumskontinuitet snarare än platskontinuitet.

Det finns hyperitbergarter i området och det kan finnas ett samband mellan hyperitbergarter och bosättning samt tidig odling (Karlsson, Nilsson & Segerström 2004, s. 8f). En pollenanalys som genomfördes 2003 syftade till att undersöka om det fanns något sådant samband i Övre Ullerud. Från början var tanken att provtagningen skulle utföras på Västbynäset, men det

visade sig att lämpliga våtmarker saknades där. Den utfördes istället i anslutning till en av de odlingslämningar (A i figur 6) som kan vara av förhistoriskt ursprung. Resultatet visade på mänsklig påverkan på vegetationen från yngre järnålder, vilket sannolikt kan kopplas till den närbelägna odlingslämningen Raä 284 (Karlsson, Nilsson & Segerström 2004).

Studien i appendix III syftar till att problematisera äldre odlingslämningar i förhållande till kontinuitet för bebyggelse och territorialitet i Övre Ullerud, från äldre järnålder till tidig historisk tid. Studiens problemformuleringar är fyrfaldiga: om odlingslämningarna har utgjort primära eller sekundära enheter, vilken relation de har haft till annan samtida bebyggelse, vilken slags bebyggelsekontinuitet odlingslämningarna visar på samt vilka kopplingar som kan göras på olika skalnivåer mellan odlingslämningarna och territorialitet.

En bas för studien var dioramaprincipen enligt Hägerstrand (1982), att se till tidrumsliga block och att betona ”inkråmet” framför avgränsningen. Andra utgångspunkter för studien var *place continuity* kontra *settlement area conitnuity* enligt Widgren (1983), med vilket ska förstås bebyggelsekontinuitet på en enskild boplats respektive ett bosättningsområde. Bosättningsområdet jämställs i studien med begreppet bygd, så som det bland annat diskuterats av Brink (1997). Inom en bygd finns maktrelationer mellan människor och över mark, vilket för in på diskussioner om territorialitet (Sack 1986). Hypotesen är således att man genom att studera odlingslämningarna kan belysa lokalsamhällets struktur och dåtida territorialitet. Både bygd och territorium ska ses som dynamiska, förhandlade begrepp.

Odlingslämningarnas lokalisering och karaktär, övriga fornlämningar, bebyggelsens struktur och ortnamn samt gårdarnas och bygdens territorialitet studerades, i relation till varandra. Till det lades resultaten av pollenanalysen, som visade att odling förekommit från yngre järnålder och fram i sen historisk tid i närheten av den myr där provtagningen gjordes. Detta indike-

rar då att den gårdsenhet övergavs som odlingslämningarna Raä 283 och 284 samt höggravfältet Raä 18 (A och B i figur 6) kan sägas representera.

Svaren på frågorna kan sammanfattas enligt det följande: Det har varit fråga om fasta, primära gårdsenheter. Relationen till övrig, samtida bebyggelse kan inte belysas utan att studera denna specifikt. Bedömningen är dock att de historiskt kända gårdarna och byarna tillkommit efter den yngre järnålderns omstrukturering. Odlingslämningarna visar på rumskontinuitet inom bygdeterritorier (*settlement area continuity*), snarare än platskontinuitet (*place continuity*). Territorierna för gårdarna var tidigt fastlagda och behövde förhandlas mellan många intressenter. Förändringarna var sannolikt genomgripande för bygden som helhet och inte bara för enstaka gårdar. Gårdsterritorierna har i stort sett vidmakthållits in till tidig historisk tid. Återigen är det värt att påpeka att territorierna mer handlar om ianspråktagen mark än om strikta gränsdragningar, vilket får ses som ett senare fenomen. Territorierna under järnåldern markerades med olika slags markörer, såsom gravar, och även själva odlingarna kan tänkas ha fungerat som territoriemarkörer.

Resultaten visar att omstruktureringar av delar av den fasta bebyggelsen skett under olika perioder. En omstrukturering bör ha skett under äldre järnålder, då de senare ödelagda gårdsenheterna anlades. En annan bör ha ägt rum under yngre järnålder, då gårdsenheterna övergavs så att odlingslämningarna uppstod. De yngre ortnamnen på hemman och byar i relation till det äldre bygdenamnet samt odlingslämningarnas belägenhet i skogsmarken antyder detta. Dock bör omstruktureringarna ha ägt rum inom ramen för det fasta bygdeterritoriet, genom en mer eller mindre allmän överenskommelse inom lokalsamhället. En annan bedömning är att omflyttningen av bebyggelse även skett inom de enskilda gårdsterritorierna, vilka tagits i anspråk och hävdats under lika lång tid som bygdeterritoriet.

Studien i Övre Ullerud har gett intressanta resultat vad gäller bebyggelse. Man kan tala om en rumskontinuitet snarare än om en platskontinuitet. Om gårdsenheten vid Raä 283 och 18 anlades under yngre järnålder och övergavs i slutet av medeltiden, följer det förloppet en i mellansvenska skogsbygder allmän expansion under vikingatiden, följt av en nedgång under senmedeltiden. Det är dock ännu oklart hur Övre Ullerud förhåller sig till andra bygder i Värmland.

Odlingslämningar som källmaterial – några iakttagelser

Studierna i appendix II och III visar att odlingslämningar är ett viktigt källmaterial för att kunna tolka och förstå äldre tiders lokalsamhällen. Ur odlingslämningar kan egenskaper utläsas som går utöver det rent agrartekniska eller frågor om jordmåner, datering, samtida människors dagliga liv och så vidare. Det har varit möjligt att genom landskapsgeografiska studier av odlingslämningar iaktta aspekter av bland annat lokalsamhälle, territorialitet samt kontinuitet och dynamik i bebyggelse – bebyggelsegeografier.

Omstrukturering av bebyggelse och markanvändning förefaller ha varit relativt vanlig i Sverige under järnålderns lopp. Vid undersökningar i mellansvenska skogsbygder pekar resultaten i samma riktning (se figur 2). Ödeläggelse av enstaka bebyggelseenheter kan identifieras. Dessa boplatser verkar endast ha varit använda under avgränsade perioder men återupptogs i vissa fall senare, ibland för att åter överges efter en period.

Sådana skeenden kan ofta iakttas i samband med studier av medeltida ödegårdar. Dessa boplatser är ofta belägna perifert i förhållande till dagens kända gårdar och betraktas ofta som sekundära enheter, inte sällan belägna i vad som varit skogsmark ända fram i nutid (t.ex. Österberg 1977; Jansson 1993). Järnåldersgårdarna vid Gene i Västernorrland hade exempelvis en

medeltida efterföljare (Lindqvist & Ramqvist 1993). Så var fallet också med ödegården Björsjöås i Västra Götaland (Hall & Andersson (red.) 1992) och även Skramle i Värmland (Andersson & Svensson (red.) 2002).

Orsakerna till omstrukturering är sannolikt mångfacetterade. För medeltidens övergivna gårdar har digerdöden ofta lagts fram som en väsentlig faktor (se t.ex. Gissel (red.) 1981; Myrdal 1999, 2003, 2006). Detta har dock ifrågasatts av flera orsaker och kanske var inte digerdöden så omfattande som man tidigare antagit. Det har dock uppenbarligen skett någon form av omstrukturering av bebyggelse under senmedeltiden, där digerdöden kan ha varit en bidragande orsak. Människor verkar dock ha börjat företa sig andra slags agrara aktiviteter på andra platser under samma period, ofta i lokalt och regionalt perifera skogsmarker – något som framkommer vid undersökningar både i Sverige (t.ex. Svensson 1998; Emanuelsson 2001) och Norge (t.ex. Holm 2004).

Frågor om förändringar i förutsättningar och teknologi för jordbruket, delvis även om förändringar i inre och yttre samhällen, har också kopplats till teorier om ödeläggelse av gårdar under förhistorisk tid (t.ex. Widgren 1983; Myrdal 1996; Pedersen & Widgren 1998). Orsakerna och sammanhangen bakom ödeläggelse förefaller dock vara oklara och därmed omdiskuterade (se t.ex. Pedersen & Widgren 1998; Widgren (red.) 2003). Åkermark kan exempelvis ha utnyttjats i alltför hög grad, så att marken gradvis utarmats. Detta kan ha lett till att människor övergett sina dåtida boplatser.

Det finns tecken på att förändringar i teknologi och samhälle har skett språngvis. Janken Myrdal har illustrerat detta med en kurva, ”den långa vågen” (1996, s. 226, figur 1; se figur 7). Nya agrartekniska komplex ersätter äldre som påverkar den agrara produktionen, vilket kurvan anges illustrera. Kurvan kan också sägas visa perioder av expansion och tillbakagång, vilket med all sannolikhet även påverkat bebyggelsegeografierna: uppgång har medfört expansion av bebyggelse, nedgång har medfört ödeläggelse.

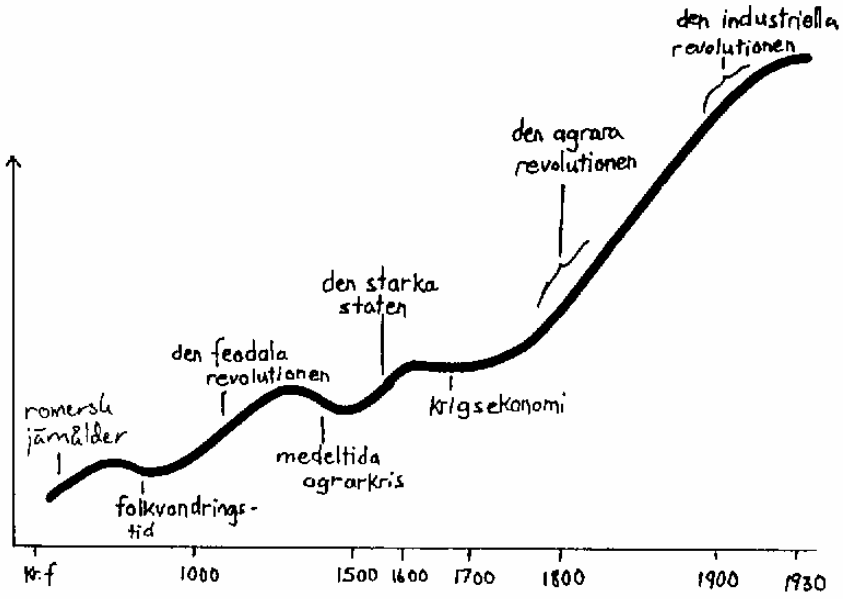

Figur 7: Janken Myrdals illustration av jordbrukets produktion över tid, baserad på föremål, redskap och skriftliga källor: "Den långa vågen" (efter Myrdal 1996, s. 226, figur 1).

Perioderna av uppgång stämmer överens med teorier om bebyggelseexpansion strax efter vår tideräknings början samt under slutet av vikingatiden (Pedersen & Widgren 1998). Däremot skiljer sig dateringarna åt något. Myrdals kurva har grov kronologisk upplösning, men visar en nedgång under mellersta järnålder och en uppgång från vikingatid. Resultaten från Dalby och Övre Ullerud pekar på att uppgången där inföll något tidigare, även om den vikingatida expansionen är otvetydig (t.ex. Svensson 1998; Andersson & Svensson (red.) 2002; Emanuelsson et al. 2003).

Fenomenet med bebyggelseexpansion kan alltså knytas till utvecklingssteg inom agrarteknologi. Tider av expansion följs av tillbakagång, som i sin tur följs av uppgång. På likartat sätt som med expansionen av torp från mitten av 1800-talet anlades bosättningar i områden där övrig bebyggelse

saknades. Detta har skett med olika mellanrum. Dessa fluktuationer i bebyggelsen kan således lika mycket vara en effekt av skiftande konjunkturer som av död, ödeläggelse och överutnyttjande av mark, även om faktorerna säkert har varierat och samspelat. Efter alla undersökningar av ödelagda bebyggelseenheter (och odlingslämningar) återstår dock att även belysa den primära, kanske mer fasta bebyggelsen och markanvändningen, och sedan relatera dessa till ödegårdarna.

Undersökningarna visar på odlingslämningarnas informationsvärde – men också på svårigheterna att utvinna information. I Övre Ullerud kan odlingslämningar användas för att visa på bebyggelsedynamik och konstitutionen av lokalsamhället. Etableringen av ett system med fast gård och säter i Backa, Dalby, med intensivt brukade åkrar på utmarken, faller utanför en gängse ram av upp- och nedgång och ödeläggelse av bebyggelse. Mönstret är jämförbart med andra skogsbygder i Mellansverige (t.ex. Johansson (red.) 2002). Den fasta bebyggelsen förefaller ha varit just fast, som i Dalby, eller så har den flyttats från en plats till en annan som i Övre Ullerud. Sekundära enheter såsom Backasätern har å sin sida haft en mer dynamisk historia. I samband med skiftande konjunkturer och förändringar i den ekonomiska inriktningen har de anlagts, använts, övergivits, åter tagits i bruk eller lämnats oanvända.

En odlingslämnings arkeologi, alltså den kunskap man kan utvinna vid en arkeologisk undersökning, är begränsad till datering, odlingsfaser och kanske agrarteknologi. Odlingslämningars kulturgeografi ger i sin tur kunskaper om människors val och strategier för markanvändning, om dispositionsrätter över mark samt om beslut inom lokalsamhällen. Vegetationshistoria genom pollenanalys bidrar med att visa på dateringar av en odling och på övrigt markutnyttjande samt förändringar över tid. Det enda sättet att alls påvisa att odling förekommit i ett område är ibland att använda vegetationshistorisk metod.

Fältarbete, kartstudier och pollenanalyser i Dalby respektive Övre Ullerud gav resultat som tidigare inte var kända eller åtminstone inte befästa på samma sätt. Bosättningshypoteser om Nordvärmland gjorde tidigare gällande att hela området inte koloniserats förrän under medeltiden (Hyenstrand 1988; Svensson 1998). Resultaten av bland annat våra undersökningar visar att bygden varit fast befolkad av en jordbrukande befolkning under längre tid (se appendix II). Som inom andra delar av den mellansvenska skogsregionen infördes under mellersta järnålder ett komplext system med gårdar, sätrar och annat utmarksbruk, där bland annat odling på gödslade utmarksåkrar ingick (Emanuelsson et al. 2003).

I Övre Ullerud finns en koncentration av sannolikt forntida odlingslämningar. Vid flera av dessa finns järnålderstida forngravar. Pollenanalys och landskapsgeografiska studier visade tillsammans att det odlats under yngre järnålder invid en sådan komplext sammansatt lämning. Dessutom visar detta i sig på en dynamik och kontinuitet för bebyggelse, där betoningen snarare legat på rum än på plats (appendix III).

Undersökningar av lämningar efter odling och bebyggelse i skogsbygder underlättas av ett dioramaperspektiv, som ställer territorialitet och rumskontinuitet i fokus snarare än objekt och platskontinuitet, samt överbryggar utan skarvar mellan tidsperioder. En anledning är att källäget oftast är relativt magert i övrigt. Utifrån lokalisering av en enskild lämning – ställd i relation till andra typer av lämningar, historiskt känd markanvändning och bebyggelse med mera – kan mycket kunskap utvinnas om lämningens roll och funktion, i ett sammanhang som går utöver det övergivna gårdstunet eller åkermarken.

Ett problem som framgår är vad som kan ske när odlingslämningar fragmentariseras, när komplexa miljöer delas upp. Det skapas praktiska vattentäta skott mellan olika fysiska objekt, som tidigare har hört samman, haft samma funktion inom samma territorium.

Ett led i att komma olika bebyggelsegeografier närmare har visat sig vara att arbeta mer kontextualiserande. Genom att närma sig en plats utifrån och in, ett slags inringande kontextualisering, kan forskningsfrågorna nyanseras och vässas.

Detta befäster behovet av tvärvetenskap. Det är föga nytt att använda sig av tvärvetenskap i bebyggelsegeografisk forskning. Under lång tid har oftast deltagare från flera discipliner samarbetat och det är snarare en förutsättning än ett önskemål. Fältinventeringar, alltså med det visuella-okulära som utgångspunkt, kan inte ge hela kunskapen om odling under äldre tider. Tvärvetenskapliga studier av odlingslämningar kan i hög grad belysa såväl markanvändning som konstitutionen av lokalsamhällen och över längre tidsperioder. För att bättre kunna belysa komplexiteten behövs samarbete mellan en rad vetenskapliga discipliner.

På likartat sätt blir det av intresse att även inkludera nutida förhållanden, och inte enbart de historiska skeendena. De senare är en förutsättning för att idag kunna förstå och tolka odlingslämningar. Det är i nutid som vi har att beakta dessa lämningar och omhänderta dem till framtiden. Det visar sig att odlingslämningar är betydelsefulla för nutida människor.

Odlingslämningar som nutida betydelsebärare

Odlingslämningar har en betydelse i nutid. De har betydelse bland annat som grund för historiska berättelser och synen på historiska förhållanden, för att utvinna kunskap och för att förmedla historien och kunskaperna om odlingslämningar till människor i nutid samt till kommande generationers människor. Nutiden är en viktig komponent i sammanhanget, eftersom det

är nu vi formar historien om äldre tider och förmedlar den och det är nu vi formar planerna för omhändertagande av historiska spår till framtiden.

Odlingslämningar är inte annorlunda än andra slags historiska spår, vare sig fysiska eller mentala. Däremot utgör de komplexiteter med många olika slags objekt, ihop med en rumslighet som få andra forn- och kulturlämningar har. Detta ställer speciella krav i en omhändertagandeprocess. Komplexiteten påverkar den vardagliga praktiken hos dem som bor och brukar marker där det finns odlingslämningar. Det finns på ett lokalt plan stort intresse för historia och historiska spår, som omfattar även odlingslämningar. Detta intresse inbegriper såväl odlingslämningars historiska kvaliteter som lokalt arbete för bygders identiteter och framtid.

Mot ovanstående bakgrund är det av intresse att närmare studera hur odlingslämningar värderas och uppfattas i nutid. Omhändertagande av samt forskning om odlingslämningar och en relation till sådana i en vardaglig praktik är tre intressentperspektiv som jag definierar och använder mig av i en intervjustudie. Syftet med studien (appendix IV) är att studera odlingslämningar som nutida betydelsebärare. I tre valda intressentgrupper ingår antikvarier på Värmlands Museum och en enskild forskare, handläggare av kulturmiljöärenden vid Länsstyrelsen och Skogsstyrelsen i Värmlands län, samt landsbygdsboende privatpersoner.

Totalt ingick 22 personer i studien, som gjordes våren 2006. Jag delade in deltagarna i fyra fokusgrupper, eftersom jag valde att samtala med människor i två bygder, Dalby respektive Rudskoga (se figur 8). Under arbetet med bland annat genomgången av länets odlingslämningar (appendix I) uppmärksammade jag intresse för historia och engagemang för den egna livsmiljön i dessa båda bygder. Såväl Rudskoga som Dalby har tidigare marginaliserats inom forskning och kulturmiljövård och utmålats som medeltida expansionsbygder (t.ex. Hyenstrand 1988; Magnusson 1992). Sammantaget gjorde detta att jag valde just dessa två bygder.

Jag använde tre komponenter för att kontextualisera odlingslämningarna i nutid: 1) olika intressenters landskapsperspektiv (som påverkar såväl forskning och omhändertagande som lokal praktik), 2) uppfattningar om historiska skeenden (översiktlig kontra lokal historia), samt 3) det nutida omhändertagandet av odlingslämningar.

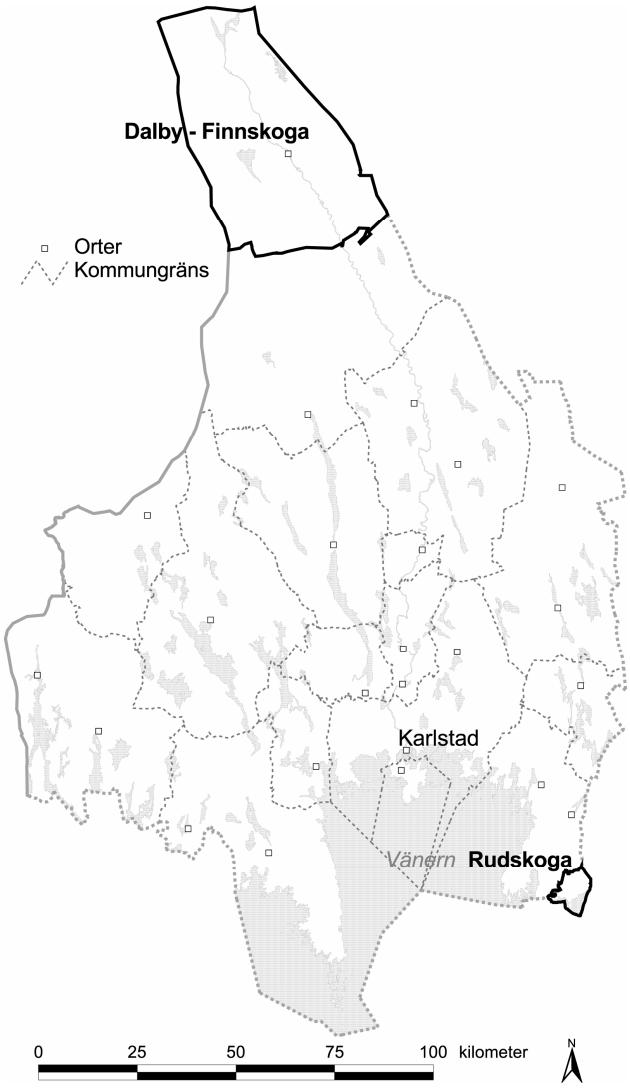

Figur 8: Undersökningsområdena i appendix IV, Dalby och Rudskoga i Värmlands län.

Landskapsperspektivet kan sägas fungera som ett paraply över forskning, omhändertagande och lokal praktik, som har konsekvenser för värderingar, metodologi och praktik. Ett nutida perspektiv på odlingslämningar tangerar många aktuella forskningsfält, såsom kulturarv, landskap, närmiljö, lokalt deltagande, turism med mera. Diskussionerna är breda och många, men mitt fokus ligger här på odlingslämningar. När det gäller sådana är det sämre med material. Arbeten som finns om nutida deltagande och odlingslämningar är svenska fältstudier i Afrika (t.ex. Börjesson 2003; 2004). Vidare finns en undersökning av nutida attityder till kulturlandskap och agrarhistoriska lämningar i en småländsk by (Westfält 2004), men denna berör inte odlingslämningar specifikt.

Marie Stenseke har jämfört värderingar av landskap och historiska lämningar mellan lokalboende och myndigheter i en västsvensk studie (2001). En ambition var att få fram underlag för en kommunikativ landskapsplanering, så att den lokala delaktigheten kunde öka. Stenseke betonar också vikten av att inte bortse från vare sig de lokalboende människorna eller nutiden i planeringssammanhang och kulturmiljövård (2001).

Kristina Thorell talar om förankring (2005), vilket i hennes fall går ut på att göra människor *delaktiga*. Delaktighet går ut på att kompromissa, att lyssna på andra och ta hänsyn till värderingar och åsikter. Människor kan göras delaktiga i en gemensamt driven process för omhändertagande av olika värden, objekt och miljöer. Det blir ett intressant sätt att demokratisera kulturmiljövården (Aronsson, P. 2005; Olausson 1997). Som Petts och Brooks påpekar (2006) finns annars en risk att de myndighetspersoner som utsetts som experter på olika frågor upplever allmänhetens åsikter som *miss*uppfattningar av rådande förhållanden.

Handläggarna borde istället ta chansen att skapa en dialog med människorna och betrakta deras värderingar och kunskaper som resurser i ett gemensamt arbete. Petts och Brooks kallar resultatet av en sådan gemen-

sam process för *cogenerated knowledge* (2006) – kunskap som skapas i samarbete och dialog mellan olika aktörer, experter såväl som en allmänhet (se t.ex. Hillbur 2007, s. 95ff). Det blir viktigt att se till olika intressenters kunskaper som just kunskap och inte bara åsikter (Rydin (red.) 2006).

Min studie visar att odlingslämningar, i en bredare bemärkelse av spår efter odling i äldre tid, är viktiga. Det handlar inte främst om odlingsspåren i sig, eftersom dessa anses oansenliga, marginella och ”svårflörtade”. Snarare handlar det om odlingslämningar i komplex mening, vad sådana kan berätta om bebyggelsegeografier, om bygders historia och liknande. Ökad kunskap om odlingslämningar, liksom en dialog mellan olika intressenter om deras kunskapspotential, gör att odlingslämningar kan sägas gå från att vara objekt till att bli betydelsebärare. Det är då de får en påtaglig roll i inte minst skogsbygders nutida arbete för fortlevnad och framtid. Odlingslämningarna har alltså en påtaglig roll som nutida betydelsebärare, som historisk förklaringsfaktor och även som resurs i arbeten för bygders framtid.

Kommunikation och information lyfts fram som viktiga komponenter. I bygderna efterfrågas mer och relevant information. Den enskilde forskaren har alltid upplevt en stor efterfrågan på information. Kommunikationsflöden och förankring av projekt på berörda platser påverkas av vissa begränsningar. Ofta är det en tidsfråga, om man från exempelvis länsmuseet hinner informera inför eller efter ett uppdrag eller inte. Länsstyrelsen är å sin sida beroende av de ärenden som ska utredas, som kommer in från enskilda markägare, exploatörer och andra. Det finns alltså ambitioner att förankra och informera om kommande och genomförda projekt, men det föreligger ofta brist på tid och resurser.

Såväl flora och fauna som historiska spår och mänskliga avtryck och åtgärder är sådant som värderas av alla intressentgrupper. Det följer Wästfelts iakttagelser från Småland (2004) tämligen väl och ligger i nära analogi med Hägerstrands idé (1982) om dioramaprincipen, där helhet beaktas, och

där inte en enskild företeelse eller kategori isoleras. Anknytningen av historiska lämningar till nutid är likaså ett resultat av att se till helheter, till närhet, enligt dioramaprincipen. Med min metodologiska ansats i appendix IV tar jag således inte bara min utgångspunkt i det lokala, i lokalhistoria och lokala värderingar, utan beaktar också hur lokalhistoria och bland annat odlingslämningar omhuldas av och spelar roll för människor i nutid.

Användandet av gamla sätrar, vägar, seder och bruk eller områden med röjningsrösen tyder på ett intresse för och tillvaratagande av historia som en nutida resurs. Det medför i sin tur att många intressen och kunskapsfält ska samsas. Vidare medför det att intressekonflikter och spänningar mellan intressentgrupper kan uppkomma.

Tillämpningen av forskningsmetoden att tillfråga olika aktörer om deras värderingar av landskap och kulturarv ökar. Dessutom finns olika studier av synen på historia och hur historia inte är ensidig (se t.ex. de Landa 2000; Lowenthal 2004; Aronsson, P. 2005, s. 151ff). Viljan att närma sig en dialog om kulturarv, landskap och bevarande återspeglades inte minst i programmet för Riksantikvarieämbetets höstmöte 2006: *Landskap. Delar och helhet. Konferensen där alla intressen möts* (www.raa.se/cms/ extern/aktuellt/hostmote/program.html; 070421).

En faktor som påverkade förekomsten av olikartade synsätt var det handlingsutrymme man ansåg sig ha. Länsmuseets antikvarier styrs i hög grad av kravspecifikationer som Länsstyrelsen bifogar varje uppdrag. Länsstyrelsens handläggare å sin sida såg sig begränsade både av riktlinjer från Riksantikvarieämbetet och av beställarens uppdrag och ärendets art. Det innebär dels att Länsstyrelsen blir beroende av skiftande politiska ställningstaganden, dels att det blir stora avstånd för privatpersoner att i en demokratisk process eventuellt försöka påverka hur bevarandet utförs och de aspekter som beaktas. Vidare innebär det att handläggarna själva har små möjligheter att påverka hur de skulle kunna utföra sina arbeten efter andra

rutiner. Så länge de nationella strategierna och direktiven främst prioriterar objekt är det svårt att arbeta annorlunda på ett regionalt plan.

Vid fokusgruppintervjun med museets antikvarier framkom ett intressant exempel som belyser detta. Gården Nynäs i Visnums-Kils socken, Kristinehamns kommun, var påtänkt som byggnadsminne. Hela gårdsmiljön speglar mycket väl en herrgårdsstruktur, där många funktioner och element från äldre tid ännu kan utläsas. I omgivningen finns en del fornlämningar, liksom intressanta odlingslämningar (appendix I). Dock saknades möjlighet att på något sätt arbeta för att bidra till att denna intressanta helhet förvaltas på ett bra sätt. Vare sig byggnaderna eller fornlämningarna uppfyllde *i sig* de krav som ställs på dylika, enskilda objekt, och odlingslämningen har (ännu) inte bedömts som fornlämning. Miljön *som helhet*, som komplexitet, är dock smått unik ur ett regionalt perspektiv. Den åtgärd som kan vidtas för omhändertagande av denna helhet är att avsätta den som kulturreservat. Dock har redan tio sådana föreslagits för Värmlands län (Boss & Hedenskog 2002). Man planerar att avsätta högst ett kulturreservat per år, vilket gör att mycket hinner hända innan Nynäs kan komma i fråga.

Ett demokratiskt perspektiv på historia och omhändertagande av forn- och kulturlämningar inkluderar frågan om deltagande. Kommunikationen går idag främst mellan myndighet och berörd individ. Det är med den enskilde markägaren, brukaren eller exploatören som kommunikationen sker, vilket i sin tur kan få konsekvenser för lokalsamhället i övrigt.

Ett exempel lyftes fram vid intervjun med personal på Skogsstyrelsen. Vid ett gruvområde i Nordmark, Filipstads kommun, har Skogsstyrelsen träffat ett naturvårdsavtal med en enskild markägare. Avtalet gäller att fri biologisk utveckling ska ske där, vilket innebär att floran ska få utvecklas fritt. Ett sådant avtal gäller i 49 år. Samtidigt är gruvområdet av riksintresse för kulturmiljövården och ett av objekten i listan över tänkbara kulturreservat i länet (Boss & Hedenskog 2002). Hur fri utveckling av vegetationen

kommer att påverka landskapsbilden är förstås svårt att säga, men det finns definitivt en arena för intressekonflikter där, mellan olika myndigheter, enskilda intressenter och det omgivande lokalsamhället.

Bevarandeideologierna har självklart förändrats över tid. Från en strikt objektsfokuserad insamling av uppgifter om ”antikviteter” från 1600-talets mitt, har omhändertagandet kommit att handla alltmer om miljöer – miljöskydd, kulturmiljö och så vidare. En påfallande sektorisering har länge präglat bevarandet. Arkeologer sysslar med fornlämningsobjekt, där forngravar och andra visuella monument länge haft en framträdande roll. Byggnadsantikvarier fokuserar på byggnader. Biologer ägnar sig åt flora och fauna – till och med flora *eller* fauna. Exemplen är uttryck för en sektorisering, men även för ett bevarande baserat på enbart expertkunskap.

I bland annat sådana sammanhang är Kristina Thorells arbete intressant. Lokalboende har tillsammans fått ta fram lokala dokument för landskapsvård (Thorell 2005, bilaga 1 och 2). Genom att själva få ta fram mål och ge förslag till åtgärder för sin egen hembygd betonas lokalsamhällets deltagande, kontra både enskild individ och externa myndigheter. Detta förhindrar sannolikt inte vare sig konflikter eller individuella handlingar utanför måldokumentens ramar, men blir en viktig och effektiv del i en bredare identitetsskapande och sammanhållande process. Det är logiskt att anta att viljan att arbeta i linje med ett sådant dokument generellt ökar, om man själv blivit tillfrågad och haft chansen att vara med och påverka.

Som objekt är odlingslämningar både anonyma och svåråtkomliga. Som betydelsebärare är de dock framträdande och även tydligare. De fyller en viktig funktion i identitetsskapande processer på ett lokalt plan och knyter samman dåtid med nutid. Min studie bör kunna ge impulser till fortsatt forskning om odlingslämningar som komplexiteter utifrån en helhetssyn. Den bör också kunna vara ett bidrag i en process att skapa bryggor mellan olika berörda intressenter, så de kan mötas på fälten.

Skogsgeografi –

om odlingslämningar i skogsbygd

Syftet med detta arbete har varit att bidra till att forma en helhetssyn vid forskning om odlingslämningar i skogsbygder. Härigenom har jag velat behandla ett antal olika aspekter på odlingslämningar. Det finns behov av forskning om odlingslämningar ur ett helhetsperspektiv. Att uppnå något slags fullständig helhet har dock varken varit möjligt eller eftersträvansvärt.

En slutsats är att studier av odlingslämningar förutsätter både regionala översikter och lokala undersökningar. Generalisering baserad enbart på morfologiska komparationer utan djupstudier är vansklig. Lokalgeografi som är baserad på dioramaperspektiv bör prioriteras, vilken möjliggör att en enskild lämnings förutsättningar kan förstås i sin specifika kontext.

Dessa utgångspunkter tillämpades vid genomgången av registrerade odlingslämningar i Värmland (appendix I). Studien visade att det finns stor kronologisk och funktionell spännvidd under ett och samma sakord i registren. Omvänt har olika sakord använts för att beskriva agrarhistoriska lämningar av samma typ. En orsak till detta är den långa period under vilken inventeringar efter forn- och kulturlämningar pågått. Kunskapsläge, preferenser och förutsättningar har hunnit ändras. En annan orsak är att sakord har hämtats från lokal- eller regionalspecifika undersökningar och sedan applicerats generellt, då främst baserat på morfologi.

Genom granskningen av odlingslämningar i Värmlands län kunde många olika typer av odlingslämningar identifieras, från ett brett tidsspann: områden med odlingsrösen från förhistorisk tid, ödegårdar från historisk tid, brukningstegar från 1800- och 1900-talet med mera. Här finns till exempel intensivt brukad åkermark som tillhört fasta, primära gårdsenheter, periodiskt uppodlade ängsmarker (ängsodling) samt små, sannolikt tillfälliga lyckodlingar.

Genom länsöversikten framträder olika geografiska mönster inom Värmland. Odlingslämningar har påträffats över hela länet. I norr utgör dessa dock främst lämningar efter sätrar och skogsfinska ödegårdar. Sådana förekommer även i västra Värmland, men där finns också enstaka områden med odlingsrösen som kan härstamma från förhistorisk tid. Övergivna åkrar som sannolikt är från åtminstone järnåldern finns i koncentrationer, främst då i länets mellersta delar (Kil, Sunne, Ämtervik, Ullerud) samt i Rudskoga i sydost. I Rudskoga verkar även ett intensivt system av vad jag kallat ängsodling ha förekommit under historisk tid. Sådant har också förekommit i andra delar av länet men då troligen mindre intensivt. Särskilt vanligt verkar det ha varit i östra Värmland samt i Väneområdet.

Resultaten av genomgången ledde till ett antal problemställningar för fortsatt forskning. Jag valde att gå vidare med två aspekter: odlingslämningar som bebyggelsegeografiskt källmaterial samt odlingslämningar som nutida betydelsebärare.

Den andra (appendix II) och den tredje (appendix III) studien behandlade därför odlingslämningar som bebyggelsegeografiskt källmaterial. Studierna betonade vikten av att arbeta med tvärvetenskap vid sådana undersökningar. I ena fallet undersöktes historisk markanvändning inom ett skogshemman, Backa i Dalby, Torsby kommun, genom kartanalyser, fältarbete och pollenanalys. I det andra fallet gjordes en bebyggelsegeografisk undersökning av Övre Ullerud i Forshaga kommun, genom fältarbete, historisk källforskning, kartanalyser och pollenanalys.

Resultaten från Backa visade överraskande nog att permanent odling förekommit på utmarken. Odlingen har pågått från mellersta järnålder och fram till åtminstone sent 1800-tal, på fasta och sannolikt gödslade åkrar. Vad som framkom var dock att detta inte gick att klarlägga eller ens misstänka genom någon annan metod än pollenanalys. Genom vare sig analys av historiska kartor eller fältinventering kunde några tänkbara fossila åker-

marker lokaliseras. Urvalet av myrar för provtagning vid pollenanalys gjordes dock utifrån kartstudier. Därmed visade sig tvärvetenskapligt samarbete vara nödvändigt.

I likhet med andra studier visar resultatet att skogsbygder i mellersta och norra Sverige haft en längre och annorlunda bosättningshistoria än vad som tidigare har antagits. Skogsbygders bebyggelsedynamik har uppenbart präglats av flexibilitet, anpassningsförmåga, omstrukturering och omlokalisering av markutnyttjande, boplatslägen och bebyggelsesystem.

I Övre Ullerud gav studien resultat och iakttagelser om lokalsamhälle, bebyggelse och territorialitet, genom att odlingslämningarnas lokalgeografi undersöktes ur ett dioramaperspektiv. Resultaten visar att bebyggelsen i Övre Ullerud under järnålder och medeltid präglats av en rumskontinuitet. Lägen för fasta, primära gårdar har strukturerats under mellersta järnålder, inom ramen för en sedan tidigare etablerad bygd. Gårdsterritorierna var alltså redan etablerade, genom att mark togs i anspråk. Detta anspråk markerades genom främst gravar. Under senare delen av järnåldern har bebyggelsen omstrukturerats. Detta innebar att förhandlingar om detta har ägt rum mellan grannar inom lokalsamhället. Omflyttningarna gjordes inom ramen för de enskilda gårdarnas territorier. Det var vid denna senare omstrukturering av bebyggelse som de historiskt kända gårds- och bylägena etablerades och de gamla gårdslägena i skogsmarkerna blev lämningar.

Vikten av tvärvetenskap blir uppenbar vid bebyggelsegeografiska studier, liksom betydelsen av att arbeta med ett rumsligt perspektiv. Flexibilitet och dynamik har medfört omstrukturering och omflyttning av bebyggelse och markanvändning. Det gör att rumskontinuitet – inom både gårds- och bygdeterritorier – bör beaktas framför platskontinuitet.

Den andra aspekten som jag har belyst är odlingslämningar som nutida betydelsebärare. Oavsett om det handlat om övergivna sätervallar, ödelagda skogsfinska gårdar eller områden med förhistoriska odlingsrösen och gra-

var, så har intresset från såväl lokalboende privatpersoner som handläggare, antikvarier och forskare varit påtagligt. Odlingslämningar i främst skogsmark kan ge upphov till konflikter genom sin komplexitet och genom att de oftast är arealtäckande. Det verkar däremot inte som om betydelser och värderingar av just odlingslämningar tidigare har dokumenterats i något forskningssammanhang. Av den anledningen såg jag det som viktigt att genomföra en särskild studie.

Studien genomfördes som fokusgruppintervjuer och enskilda intervjuer med tre intressentgrupper i Värmlands län, representerande kulturmiljövård, forskning och lokalboende i Dalby och Rudskoga. Deltagarna tillfrågades om värderingar av landskap, lokalhistoria, odlingslämningar och kulturmiljövård. Det visade sig att odlingslämningar som sådana uppskattas av de flesta, men att både kunskapsläget och informationsspridningen upplevs som otillfredsställande. Som fysiska lämningar betraktas övergivna odlingsmarker som närmast intetsägande. Som betydelsebärare får de dock en annan tonvikt. De anses vara värda att bevara och betraktas som både lokala resurser och viktiga forskningsobjekt.

Hos samtliga intervjugrupper fanns intresse för och ambitioner att överbrygga sektorisering inom kulturmiljövård och naturvård. Handläggare och antikvarier såg sig dock som tämligen styrda av sina respektive uppdrag. Av lokalboende upplevs detta som problematiskt och i enstaka fall som att miljövårdens praktik blir motsägelsefull. För att kunna arbeta mer överbryggande behövs dialog. Sådan underlättas och effektiviseras av att göra människor delaktiga i omhändertagandet av sin egen omgivning, vilket gör att lokal lekmannakunskap adderas till myndigheternas expertkunskap, i vad som kallats *co-generated knowledge*.

En helhetssyn på odlingslämningar inkluderar inte bara odlingsrösen och forna åkermarker. Även de närmaste, samtida omgivningarna och lokalsamhällena behöver beaktas för att kunna kontextualisera och bedöma

en enskild odlingslämning. Tidsgap måste också överbryggas, så att inte bara historiska skeenden beaktas, utan även nutida förhållanden och värderingar. Detta blir inte minst viktigt i processer att demokratisera kulturmiljövård och landskapsvård. En sådan helhetssyn möjliggörs och effektiviseras av en lokalgeografi baserad på dioramaperspektiv.

Utifrån kunskap och iakttagelser i det föregående samt studierna i appendix I – IV, ska jag sammanfattningsvis poängtera några viktiga egenskaper för odlingslämningar i Värmlands län. Dessa anser jag bör beaktas vid forskning om odlingslämningar i mellansvenska skogsbygder.

Odlingslämningar och en ansats till helhetssyn

Odlingslämningar är komplexa helheter

Odlingslämningar är komplexa helheter som rymmer avsevärt fler aspekter än som isolerade, punktuella objekt med specifikt mätbar morfologi.

Komplexiteten hos odlingslämningar gäller inte endast historiska skeenden. Deras kulturgeografi rör inte enbart samhällen i förfluten tid. I lika hög grad handlar det om nutida förhållanden och den roll som odlingslämningar spelar i en samtid, för framtid.

Denna komplexitet förutsätter ett kontextuellt synsätt, en dioramaprincip av det slag som Torsten Hägerstrand (1982) diskuterar.

Odlingslämningar förutsätter tvärvetenskap

Spåren efter odling kommer till forskarens kännedom på olika sätt. Ibland är det via historiska kartor, ibland via fältspår och ibland genom pollenkorn djupt nere i en myr. Kartstudier, fältinventering och pollenanalys är de vanligast förekommande metoderna inom landskapsgeografiska undersökningar av odlingslämningar. I Nordvärmlands utmarker var det uppenbart att det

främst var pollenanalys som kunde påvisa odling. I fält syns inte alltid all slags markanvändning; speciellt svåridentifierade är myrslåtter och bete.

Tvärvetenskap är nödvändigt vid forskning om odlingslämningar och bebyggelsegeografi i skogsbygder.

Odlingslämningar är nutida betydelsebärare

Som forn- eller kulturlämning betraktad är en odlingslämning i sig inte uppseendeväckande eller spännande för de flesta, även om ett visst intresse ofta finns. Däremot visar mina studier ovan att odlingslämningar ses som nutida betydelsebärare av forskare, antikvarier, handläggare och lokalboende, inte minst genom sin yttäckande komplexitet.

Odlingslämningar är sätt att se

Odlingslämningar kan liknas vid en arena där olika intressenter möts och där uppfattningar bryts mot uppfattningar. Odlingslämningar ger kunskapsbidrag utöver det som tillförs av en traditionellt sektoriserad och objektsorienterad kulturmiljövård och en arkeologi som baseras på form och artefakter. De går utöver kronologiska indelningar som forntid kontra nutid kontra framtid. Snarare syntetiseras tid, rum och funktion hos och genom odlingslämningarna. Odlingslämningar blir sätt att se.

Odlingslämningar behöver landskapsanalys

Olika intressenters landskapsperspektiv blir relevant i föreliggande sammanhang – hur någon tolkar odlingslämningar påverkas av dennes landskapsperspektiv. Detta är ingen unik iakttagelse. Det är däremot en smula ovanligt att ställa frågor om detta och att ställa dem till sådana intressentgrupper som tas upp i appendix IV. Medan några talar om landskap som en rumslig (habitat)nivå, avser andra landskap som en sammanhållande faktor

för ett antal olika objekt. Andra ser det som natur eller ”miljö” eller som något mer visuellt. Landskap anses både vara något runt omkring en och något ”där ute”, alltså skilt från den tillfrågade, en fysisk entitet med blandat innehåll. Samtidigt finns landskap som känsla och identitet förankrat inom individen och i lokalsamhället. Därför behöver landskapsperspektiv inkluderas i undersökningar av odlingslämningar.

*

Jag vill avsluta arbetet med att blicka ut mot några i sammanhanget relevanta forskningsområden. Det handlar mindre om odlingslämningar specifikt och mer om relationer – relationer till historia och nutid, till människor och mark och mellan människor – men framförallt om landskap.

Odlingslämningar och relationella landskap – några utblickar

Frågan om en helhetssyn på odlingslämningar anknyter som framgått i hög grad till uppfattningar om landskapsbegreppet. I detta sista avsnitt gör jag därför utblickar mot en relationell innebörd i begreppet landskap, som betonar nätverk, helhet och komplexitet. Jag vill peka på relevanta kopplingar till vissa kulturgeografiska teoriströmningar, som underlag för vidare forskning. Mitt arbete om odlingslämningar sätts härigenom även in i ett vidare geografiteoretiskt sammanhang. Det anknyter även till praktik, bland annat i form av den europeiska landskapskonventionen.

Mitt eget landskapsperspektiv har kommit att utvecklas under åren. Från att ha tänkt i termer av komponenter, bakgrund, bas eller arena, vy eller sceneri, via folkland i nordeuropeisk historisk mening, har jag också börjat anse landskap vara något relationellt. Med detta menar jag relationer mel-

lan människor, i bemärkelsen samhälle, *och* mellan samhälle och den omgivning i vilken människorna befinner sig, agerar i eller känner en närmare tillhörighet – identitet – till. Det är alltså inte ”natur och kultur” för sig, inte heller endera komponenten, samhälle *eller* omgivning, och inte relationen mellan en enskild individ och dess omgivning. Istället är det både-och samt själva relationerna, själva bindestrecket – *både* relationer mellan människor i samhälle *och* relationer mellan samhälle och omgivning.

Ett relationellt landskapsbegrepp handlar också om relationer mellan förfluten tid, nutid och framtid, eftersom såväl historia som framtid spelar roll för de nutida aktörerna, såväl i en skapande process som i en prägling från omgivningen.

Landskap som något relationellt, inom samhälle och med koppling till fysiskt utrymme, ansluter till teorier om nätverk. Att använda nätverksteorier är inget nytt inom kulturgeografisk eller landskapsgeografisk forskning. Däremot finns sentida diskussioner om karaktärer på nätverk som är av intresse för ett relationellt landskapsperspektiv. Det handlar om vad som kallats rizomatiska nätverk. Nätverk ses där som något ständigt föränderligt, som saknar fast kärna, ett definierat ursprung och en förutbestämd destination. Komponenter i sådana nätverk har beskrivits som kroppar utan organ (*Bodies without Organs, BwO*; Deleuze & Guattari 1987), vilket anknyter till en beskrivning av samhälle och landskap som en kropp av kroppar (t.ex. Olwig 2002 som anknyter till Leviathan).

En svensk skogsbygd kan sägas både vara och ha varit präglad av en haptisk rumslighet, ett taktilt landskap, där känslan och närheten var och är påtagliga, medan det visuella, sceniska snarast var och är mer obetonat. Som visas i appendix III hade territorialitet och makt betydelse i äldre lokalsamhällen. Inget territorium är per definition separerat från makt över det. Dessutom får man beakta att territorialisering är en dynamisk process, som kan beskrivas med termerna territorialisering, deterritorialisering och

reterritorialisering (Deleuze & Guattari 1987). Relationerna skiftar hela tiden, dessutom samtidigt på olika skalnivåer.

En i sammanhanget användbar diskussion är den kring hybriditet (t.ex. Haraway 1991; Whatmore 1997, 1999, 2002). Klart är att odlingslämningar i sig påverkar intressenter och påverkas av intressenterna. Istället för att tala om aktörer och objekt kan man då använda begreppet ”aktanter”, som innehåller just inslag av dubbelriktad påverkan. Hybriditetsteori handlar också om att överbrygga dikotomier, vilket har relevans för ett relationellt landskapsperspektiv (se diskussion i Matless 2003). I definitioner av landskap finns ofta motsatspar som Natur ↔ Kultur eller Människa ↔ Miljö. En sådan dikotomisering är delvis olycklig, vilket till exempel visar sig i en splittrad antikvarisk strategi för att förvalta komplexa lämningar och miljöer (appendix IV). På samma sätt kan en sådan uppdelning leda till en stark känsla av tillhörighet respektive utestängdhet – ”vi och dom” eller vad som kallats för Annanheten kontra Självet (Haraway 1991; Whatmore 1997). Jämför med *Blut und Boden* i 1930-talets Tyskland (t.ex. Olwig 2002).

Skiftande innebörd i begreppet landskap kan beskrivas som skillnaderna mellan det sedda, det upplevda och det levda. Det primärt sceniska baseras främst på en hastig anblick, ett ytligt utseende, en vy. Det spelar på så sätt mindre roll om man besöker en plats eller betraktar ett fotografi eller en tavla, intrycken blir likartade. Det handlar dels om tid, dels om engagemang för ett specifikt område – kort tid och litet engagemang. Det upplevda handlar om mer tid och engagemang. Man befinner sig under längre tid i ett område och får på så sätt en djupare förståelse för det än vid bara ett hastigt besök. Den längre vistelsen grundar sig sannolikt på ett större engagemang. Det levda innebär att man bor och lever i ett område, och blir då mer en ”del av landskapet”, där både det sceniska och det upplevda får mindre betydelse än den vardagliga praktiken. Jämför detta med Gerhard Gustafssons tidrumsdiagram (Gustafsson 1991, s. 27, figur 5.4.; se figur 9).

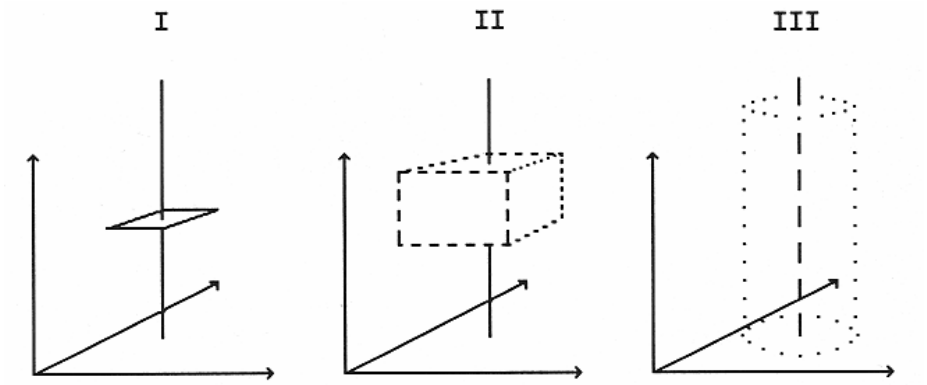

Figur 9: Gerhard Gustafssons tidrumsdiagram (1991, s. 27, figur 5.4.).

Intressenter utifrån Gustafssons tre typer skulle på åtminstone ett generellt plan kunna vara turister, forskare, säsongsbesökare och lokalboende. Landskapet för turisten och för den översiktligt arbetande forskaren blir primärt sceniskt, platt i tid och snävt i rum (I i figur 9). Någon djupare reflektion eller förståelse för vad som ligger bakom sceneriet nås sällan. En långtidsturist, en sommarstugeägare eller en deltagande forskare, befinner sig däremot i ett valt område under längre tidsperioder eller vid flera återkommande tillfällen, med flera tillfällen till kontakter med dem som bor och lever i området (II i figur 9). De kan dock aldrig nå samma omfattning i tid och rum av sin upplevelse som boende i området, men når en djupare förståelse än korttidsbesökaren. Slutligen då, de som bor och lever där har en avsevärt djupare relation till sin plats – ett identitetsvärde i landskapsbegreppet. Denna relation kan emellertid bli oreflekterad eller för lokalt snäv eftersom man på ett sätt är en del av området (III i figur 9).

Nu ska sägas att de som bor och lever på en plats inte alls är oreflekterade över platsen eller har snäva synsätt gentemot sin omvärld. Tvärtom har de människor jag mött perspektiv på sin plats historia, på platsens karaktär och estetik samt på dess roll i samhälleliga och geografiska samman-

hang, liksom reflekterade värderingar av olika komponenter. Detta framkom om inte annat vid mina fokusgruppsamtal (appendix IV).

Konflikter kan ibland uppstå mellan myndigheters praktik och synsätt (ett visuellt rum) och en levd praktik på ett lokalt plan, i bygder, vars rum representerar det levda, det kända, det nära och det heterogena – ett haptiskt rum (Hägerstrand 1991; Deleuze & Guattari 1987).

Det vore en angelägen forskningsuppgift att tillämpa ett relationellt landskapsbegrepp, som utgår från heterogenitet, pluralitet och unicitet och inte från olika dikotomier, på landskapsanalys och kulturmiljövård och på konflikter. Sådana studier skulle kunna handla om att jämföra integrering av olika kunskapsfält eller sektorer med separation och sektorisering. Fokus kan läggas på sammanhang och på relationer istället för på objekt i fragmentariserade helheter, på det gjorda jämfört med det sceniska – på närhet istället för på likhet. Det skulle handla om att mötas i fält: att sammanföra de olika kunskapsfälten på den faktiska och specifika platsen. Insikten om att allt vi gör skapas i samtidighet, är nuskapande, inklusive historia, är viktig att reflektera över. Det är vanskligt att försöka frysa enskilda tidrum i en föränderlig värld, och således viktigt att beakta de komplexa topologier som vi alla är en del av och som pågår omkring oss.

På likartat sätt förs diskussioner kring historiebruk (t.ex. Aronsson, P. 2005), kulturarv som resurs (t.ex. Braunerhielm 2006) och hur kulturlämningar kan omvärderas från musealt objekt eller hinder för tillväxt till att bli en samtida resurs (t.ex. Weissglas et al. 2002; Olsson, K. 2003). I andra fall kan det handla om att föra fram en viss historia på villkor formulerade av en specifik grupp intressenter. Då nedgraderas andra berättelser och demokratin blir problematisk (se t.ex. Lowenthal 2004). Eftersom det talas i termer av ”bruk”, ”resurs” och även ”produktion”, så handlar det till viss del om skapande av kulturarv och av värden samt om vad som ska lyftas fram och hur detta ska ske (Olsson, Löfvenberg & Snickars 2002; Olsson,

K. 2003; Lowenthal 2004; Braunerhielm 2006). Denna tematik anknyter till en aktuell forskningsagenda om landskap, rättvisa och makt (se Jones 2006; Mels & Setten 2007).

Frågan om demokrati vad gäller landskapssyn och kulturmiljövård är angelägen att belysa. Jag har delvis gjort det i appendix IV, men har endast skrapat på ytan. Allt från ett väl valt språkbruk till att göra lokalboende delaktiga i forskning och vid inrättande kulturreservat är positiva åtgärder. Ett belysande exempel på att göra människor delaktiga är att låta by- och bygdebor genom studiecirklar ta fram historiskt underlag för kulturreservat, som gjorts i Hälsingland (Göllas e-post 060526). Ett annat sätt är att vara noga med att återföra forskningsresultat till människor som bor i beforskade byar och bygder. Detta har exempelvis gjorts inom Backaprojektet, genom föreläsningsserier, enskilda föredrag och fältvandringar.

Landskap som begrepp har börjat framträda i övergripande politiska sammanhang om kulturarv och landskap som framtida resurs, främst kanske genom den europeiska landskapskonventionen. Denna är något som Europas stater ska godkänna och ratificera för att sedan arbeta utifrån. Dess huvudsakliga syfte är ”att föra upp landskapet och dess betydelse på agendan i Europa samt att säkerställa ’det gemensamma landskapsarvet’” (www.raa.se/cms/extern/kulturarv/landskap/europeiska_landskapskonventionen.html; 071101). I sammanhanget ska sägas att Sverige hittills godkänt men inte ratificerat konventionen. Man tänker sig att invänta ytterligare, närbesläktade konventioner från bland andra UNESCO och ratificera alla samtidigt (Nilsson, H. 2006, s. 7). En diskussion om delaktighet, förankring och dialog har också förts i samband med landskapskonventionen (Moström, Gren & Nilsson (red.) 2006).

Ett relationellt landskapsperspektiv skulle vara intressant att applicera på den europeiska landskapskonventionen och diskussionerna kring den. Frågor om demokrati, deltagande och hänsynen till lokalboende människor

skulle kunna belysas utifrån konventionens definition av landskap som primärt inriktar sig på ”ett område sådant som det uppfattas av människor och vars karaktär är resultatet av påverkan av och samspel mellan naturliga och/eller mänskliga faktorer” (www.coe.int/T/E/Cultural_Co-operation/Environment/Landscape/Reference_texts/Convention_Sweden.asp; 071101). Delaktighet och ömsesidighet är vägar som leder bortom Annanhet och alienation mellan intressenter och anknyter väl till innebörden i ett relationellt landskapsbegrepp. De medför att landskap blir både integrerat och dynamiskt istället för något separerat ”där ute”.

Det hade varit svårt att blicka ut mot ett relationellt landskapsbegrepp utan att ha undersökt komplexa komponenter såsom odlingslämningar ur ett helhetsperspektiv i ett skogslän som Värmland – och omvänt. Odlingslämningar bryter sektoriella gränser och går på tvärs emot objektsorienterade indelningar. De är i sig tidsrumsliga block och betydelsebärare som har egna, interna relationer och som olika intressenter har relationer till – inre och yttre geografier. Förhoppningen är att mitt arbete och dessa utblickar bidrar till att ställa förtjänsten av en helhetssyn och ett relationellt landskapsbegrepp i fokus vid forskning om odlingslämningar i skogsbygd.

Summary

Forest geography: agricultural remains in forest settlement districts

Introduction

Remains left after agriculture – former fields, clearance cairns, etc. – are complex. Such remains call for a holistic-based research approach, embodying what Hägerstrand refers to as the diorama principle: examining entire spatial and temporal blocks, taking account of soil, morphology, inner and outer geographies, and the present as well as history.

The local context is important in this regard. As well as local history and local archaeology, it is argued that local geography has an important role, when considering the place of all remains in their surrounding context. One must still position the local in broader contexts, at the regional, national, and international levels. This does not mean, however, that local factors should be overlooked, forgotten, or over-generalized.

Agricultural remains are not simply dead, morphological objects on the ground, traces of ancient, dead people. They are also important as bearers of significance in present-day society, at local and other scales.

The aim of this thesis is to contribute to a holistic view on research on agricultural remains in forest settlement districts.

Agricultural remains and research

Studies of landscape, of its morphology and history, have been important to geographers in much of the western world for over a century. Agricultural remains have long been a research focus in France, Germany, Great Britain, the USA, Denmark, Norway, Sweden, and other countries. Field sur-

veys, mapping, a vast nomenclature for various types and forms of remains, and historical maps have been used and developed over this period.

However, landscape studies have been affected by changing theoretical currents, and culture landscape geography generally bears the stamp of an empirical, traditional branch of geography. In recent decades, new branches of landscape theory has begun to strengthen, which has given normally empirical field geographers interesting and sometimes challenging new outlooks.

There often seems to be a gap between the theoretical and field research performed and published: cultural remains and traces tend to remain shapes and traces, while ideas tend to remain ideas. As well, history tends to remain separated from the present. However, Swedish geographers have developed interesting methods for including present-day people in surveys and mapping activities concerning older remains – but this has been made in Africa, mostly due to the low degree of supplementary source material in studies performed there. Any holistic view of such complexities as agricultural remains should also include the present – present-day people, interested parties, their experiences, values, and knowledge – in order to narrow this gap between theory and practice.

Agricultural remains in Värmland

The task of the first study is to attain an overview of known agricultural remains, organized on a regional basis. The geography, dating, and function of agricultural remains in the Swedish county of Värmland, as known from registers, were accordingly examined (Appendix I).

One issue is that some terms used in registering agricultural remains have particular significance in research regarding function and/or dating. Later, as used in field surveys by the Swedish Board for National Antiques

(Riksantikvarieämbetet), the same terms have sometimes been applied to remains, regardless as to their function, age or context.

More in-depth examination requires costly excavation, dating, pollen analysis, and so forth. The examinations presented here are based on the inner and outer geographies of the agricultural remains. This entails taking account of the character of locality itself, its relationships with other prehistoric or historical cultural remains, and historical and present-day settlements. Historical maps were consulted as a source material, but not in any great detail. Field visits are integral to a holistic, relational approach like that used here; hence, 110 of the 158 agricultural remains considered here were visited in situ.

The results indicate that approximately one third of the examined remains can be relatively dated to prehistoric times, and about as many to historical times. It is hard to determine the age of slightly under one third of the 158 remains, while the remaining remains can be dated to fairly recent times, from the end of the nineteenth century. Some variation in functionality can also be seen; aside from common land uses, such as former fields (discernable from the traces of ploughing), more specific and lesser known (but probable) types of functionality can be identified.

One such functionality is what is here called ‘meadow cultivation’ (Sw. *ängsodling*), i.e., periodically cultivated meadow land, in which growing grass for hay-making was the most important activity. Another variant is the use of small, fenced-in fields located in forests, in the outland, but still intensively cultivated. Such small fields (Sw. *lyckodling*) may represent the results of complementary economic projects, social stratification, or tax eviction.

Presumably prehistoric agricultural remains (generally fields marked by clearance cairns) can be found in southern Värmland, concentrated in the central and south-easternmost portions of the county. To the west, such re-

mains are few and far between, while in the eastern and northern parts of the county, no such prehistoric agricultural remains have been found.

Remains of meadow cultivation apparently existed in most parts of the county, though with intense concentrations around the shores of Lake Vänern, especially in the eastern and south-eastern parts of Värmland.

The results regarding the dating, function and geography of agricultural remains in Värmland will serve as a basis for the further studies.

The overview of agricultural remains identifies areas in Värmland with concentrations of prehistoric agricultural remains. Other areas apparently completely lack such remains, though studies have demonstrated that there was also cultivation there in prehistoric times.

One way to examine forms of human land-use and impact is to combine historical landscape geography and vegetation history through pollen analysis. This combination of research approaches has been used throughout Sweden and other countries.

Pollen, maps, and traces of agriculture in Dalby

A study including pollen analysis, historical maps, written sources and field surveys was performed in Dalby, in the northernmost part of Värmland (Appendix II). For decades, this area was considered not to have been permanently settled until the late middle ages, since no prehistoric graves had been found there. Accordingly, any prehistoric artefacts were explained as having been discarded or lost by people passing through or only working there periodically.

The present study was part of a larger, interdisciplinary research project, involving three archaeologists, a vegetation historian, and a landscape geographer. The aim of this partial study was to get a better view of outland activities, such as cattle grazing and hay-making on mires. However, these activities were difficult to detect using any standard method, including pol-

len analysis. Instead, clear indications were found of intensive outland cultivation, probably of manured fields, in all five sites where peat samples were taken for pollen analysis; no probable fields could be found in the surroundings of these sites.

This points to the dynamics of human land-use and impact on the landscape, and also to the limitations of using visual methods only (such as mapping and field surveys), especially in forest settlement districts and regions.

Pollen, agricultural remains, and territoriality in Övre Ullerud

The next study examines the settlement geography of Övre Ullerud (Appendix III) in central Värmland. This settlement district is one of those containing a concentration of probable prehistoric agricultural remains, as seen in Appendix I. A pollen analysis was performed to gain a better understanding of the human impact on the land and vegetation. Also consulted in the study are written sources, place names, medieval letters, and other prehistoric remains such as graves. These are related to each other according to the diorama principle of Torsten Hägerstrand, which considers remains in temporal and spatial blocks.

Territoriality is also important at different levels in this study. As well, the matter of area – space – and its territoriality is regarded as more important than place, from the level of the single farm estate, through hamlets, to that of settlement districts (Sw. bygd).

The results indicate that at least two settlement rearrangements took place in Övre Ullerud during the Iron Age. Pollen analysis indicates that human impact began at a minimal level in the Middle Iron Age, intensifying later in period with intense cultivation. However – and this is interesting – these rearrangements happened within the already fixed territory of the settlement district. The place name "Övre [i.e., upper] Ullerud" is

probably of great age, older than most – if not all – names of estates and hamlets in the settlement district. This indicates the relative stability of the district as such, but with a high degree of internal dynamism allowing the farmers to rearrange their settlements.

This identifies the local community as a factor to be considered, and also the importance of looking at spatial continuity rather than place continuity in such research. Spatial here does not only refer to the territoriality of single farm estates or hamlets, but also to that of settlement districts – both within individual settlement districts, and between districts at the regional and/or national levels.

Agricultural remains as bearers of significance

Even in the initial phase of the work, interest in agricultural remains was noted, not just among researchers or antiquarians, but among the concerned general public as well. Partly because of the complexity of such remains, people are obviously interested in them, both for their historical value and for the importance of having them in one's environs.

The value attached to agricultural remains can thus be said to exceed the inherent value of historical remains in general, and extend towards a present value, as bearers of meaning. This affects how historical remains are included in local development processes, and how they are, or can be, maintained for future generations.

This study (Appendix IV) examines the views of and values attached to agricultural remains by selected present-day groups of people, with regard to landscape, local history, and preservation. As well, the views and values of these groups will be related to each other to allow for comparison. Such research takes account of an interesting and important aspect of democracy, regarding cultural preservation, cultural heritage, and respect for different kinds of knowledge.

The results show that remains of agriculture as such are rather anonymous, but since they concern many interested parties they have importance as present-day bearers of significance. However difficult to examine or understand, remains of agriculture are included within what people consider important to preserve for future generations.

The present study indicates that different interest groups, unsurprisingly, have different ways of regarding and valuing landscape, local history, and cultural preservation. On the local level, both nature and culture are important to maintain, and are rather included in a holistic process of sustainability and development than in preservation processes only. Lay knowledge ought to be considered by the experts as knowledge, and not as misunderstandings. This calls for dialogue between parties, dialogue comprising an important part of more democratic preservation strategies and policies.

Agricultural remains and an approach to a comprehensive view

The studies led to five main observations:

- **Agricultural remains form complex entireties**. Taken together, such remains present more interesting features than they do when regarded as isolated, punctual objects with external morphologies; in their entirety, these remains extend over time as well as over space. Examining such artefacts calls for a holistic approach, a diorama principle.
- **Studies of agricultural remains call for interdisciplinary science**. Traces of agrarian activities can be discerned in various ways, using mapping, field surveys, and pollen analysis, for example. Visual methods alone do not always reveal the vast variety of settlements involved of the land-use history in forest settlement districts.
- **Agricultural remains are bearers of meaning**. As cultural remains per se, agricultural remains can at first glance appear quite generic or even unremarkable, though closer inspection reveals them to be rich present-day bearers of meaning.

- **Agricultural remains are ways of seeing**. An agricultural remains site can be regarded as an arena where opinions meet and contest. Such remains yield knowledge beyond the object fascination typical of traditional cultural preservation and an artefact-oriented archaeology. Their implications extend beyond mere chronological considerations, such as history vs. present vs. future; rather, time, space, and function come together in agricultural remains.
- **Agricultural remains require landscape analysis**. The approach to studying agricultural remains depends on the view of the concept of landscape held by the researcher. By examining and comparing how different interest groups view and value landscape, it is possible to take these differences and similarities into consideration in social planning and cultural preservation. Dialogue and compromise are necessary and crucial in this process.

Agricultural remains and relational landscape – some outlooks

Some outlooks towards a relational landscape concept are finally made, based on the previous studies, and as a base for future projects. The outlooks comprehend landscape as embodying differences, multiplicity, and constancy amid change. This allows us to get free of dualisms, such as nature – culture, people – land, to bridge the subject – object gap, to focus on complex entities and relationships instead of either society or land.

One interesting theoretical direction is that of hybridity, following the works of Haraway, Whatmore, and others. In this approach, landscape components such as remains of agriculture are regarded as actants – as actively part-taking components, one as significant as another. Another advantage of the approach is inclusion, i.e., the avoidance or reduction of otherness.

Another useful approach is that of the diorama principle, according to Hägerstrand, who describes haptic in contrast to tactile spaces, and net-

works constituted by fine threads. A hybrid, haptic, landscape concept applies to Deleuze and Guattari's discussion of rhizomatic spaces. The concept of centreless mycelium-like networks is germane to understanding the dynamics of local societies especially in forest settlement districts, both past and especially present – spanning time and crossing interstitial boundaries. Also, the use of a relational rhizomatic landscape concept in the process of dialogue and compromise between expert and lay knowledge and values in social planning and cultural preservation, is obvious enough.

Discussions and processes that began in the wake of the European Landscape Convention emphasize democracy in planning processes and the inclusion of lay knowledge and values. A relational landscape perspective could play a significant and effective role in achieving the Convention's goals, in working with the past in the present for the future, with people for people, including shape, area, agricultural remains, birds, plants, and conflict as well as agreement – especially since it means that traditional divisions between different areas of expert competence and perspectives have to be bridged over, synthesized and compromised.

This outlook towards a relational landscape concept would have been much more difficult to outline without first examining such complexities as those constituted by agricultural remains from a holistic approach.

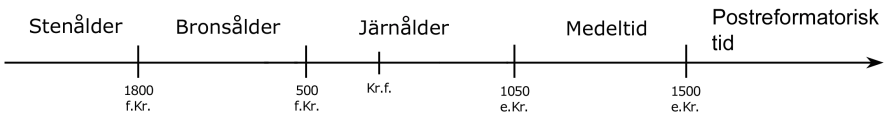

Figur 10: Tidslinje med arkeologiska perioder. Förhistorisk tid är före medeltiden.

Referenser

Litteratur

Almquist-Jacobson, Heather 1994: *Interaction of the Holocene climate, water balance, vegetation, fire, and the cultural land-use in Swedish borderland*. Lundqua Thesis, Volume 30. Lund university, Department of Quaternary Geology. Lund.

Andersson, Hans 1998: Utmark. I Andersson, Hans, Ersgård, Lars & Svensson, Eva (red.): *Outland use in preindustrial Europe*. Lund Studies in Medieval Archaeology 20. Lund.

Andersson, Hans, Ersgård, Lars & Svensson, Eva (red.) 1998: *Outland use in preindustrial Europe*. Lund Studies in Medieval Archaeology 20. Lund.

Andersson, Sofia & Svensson, Eva (red.) 2002: *Skramle – the true story of a deserted medieval forest hamlet.* Lund Studies in Medieval Archaeology 27. Lund.

Aronsson, Mårten 1980: Markanvändning och bebyggelsestruktur i södra skogsbygderna. I Renting, Arnold (red.): *Människan, kulturlandskapet och framtiden. Föredrag och diskussioner vid Vitterhetsakademiens konferens 12-14 februari 1979*. KVHAA. Konferenser 4. Stockholm.

Aronsson, Peter 2005: *Historiebruk – att använda det förflutna*. Studentlitteratur. Lund.

Baudou, Evert (red.) 1996: *Att leva vid älven. Åtta forskare om människor och resurser i Lule älvdal*. Bjästa.

— 1997: Luleälvsprojektet och den tvärvetenskapliga forskningen. I Edlund, Lars-Erik (red.): *Kulturgräns norr: Förändringsprocesser i tid och rum. Presentation av forskningsprogram jämte en uppsats om tvärvetenskap*. Kulturens frontlinjer 1. Umeå.

Baudou, Evert, Engelmark, Roger, Liedgren, Lars, Segerström, Ulf & Wallin, Jan-Erik 1991: *Järnåldersbygd i Österbotten. En ekologisk-arkeologisk studie av bosättningskontinuitet och resursutnyttjande*. Acta Antiqua Ostrobotniensia. Studier i Österbottens historia 2. Scriptum. Vasa.

Berg, Johan 2003: *Gods och landskap. Jordägande, bebyggelse och samhälle i Östergötland 1000-1562*. Meddelande 120. Kulturgeografiska institutionen. Stockholms universitet.

Berglund, Björn E. (red.) 1991: *The cultural landscape during 6000 years in southern Sweden: the Ystad project*. Ecological Bulletins. Munksgaard. Köpenhamn.

Berglund, Björn E. & Börjesson, Klas (red.) 2002: *Markens minnen. Landskap och odlingshistoria på småländska höglandet under 6000 år*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Björkman, Leif & Regnéll, Joachim 2000: *Paleoekologiska undersökningar av jordprover från röjningsrösen och gravar inom fastigheten Värmunderyd 1:1, Vetlanda socken, Vetlanda kommun*. Kvartärgeologiska avdelningen. Lunds universitet.

Bladh, Gabriel 1995: *Finnskogens landskap och människor under fyra sekler. En studie av samhälle och natur i förändring*. Forskningsrapport 95:11. Samhällsvetenskap. Högskolan i Karlstad.

— 1996: Perspektiv på helhetlig landskapsplanering. I Norderhaug, Ann (red.): *Nordisk landskapsseminar*. Rapport 7/98. Høgskulen i Sogn og Fjordane. Sogndal.

Boss, Lotta & Hedenskog, Erika 2002: *Kulturreservat. Förslag till bevarande av kulturmiljöer 2002–2010*. Internrapport, Länsstyrelsen i Värmlands län. Karlstad.

Braunerhielm, Lotta 2006: *Plats för kulturarv och turism. Grythyttan – en fallstudie av upplevelser, värderingar och intressen*. Karlstad University Studies 2006:12. Karlstads universitet.

Brink, S. 1997: *Political and Social Structures in Early Scandinavia II. Aspects of Space and Territoriality – The Settlement District*. TOR Vol. 29. Uppsala.

Buttimer, Anne & Mels, Tom 2006: *By northern lights. On the making of geography in Sweden*. Ashgate. Aldershot.

Börjeson, Lowe 1998: *Landscape, land use and land tenure in Mama Issara, Tanzania. Mapping a "traditional" intensive farming system*. Minor Field Studies No 47. Swedish University of Agricultural Sciences. Uppsala.

— 2003: Att lyssna till landskapet. I Jansson, Ulf (red.): *Med landskapet i centrum. Kulturgeografiska perspektiv på nutida och historiska landskap*. Meddelande 119. Kulturgeografiska institutionen. Stockholms universitet.

— 2004: *A history under siege. Intensive agriculture in the Mbulu Highlands, Tanzania, 19th century to the present*. Studies in Human Geography 12. Kulturgeografiska institutionen. Stockholms universitet.

Carlestål, Bo (red.) 2002: *Hur kan skogsbruk och kulturmiljövård förenas? Konferens den 8 januari 2002*. Kungliga Skogs- och Lantbruksakademien. Stockholm.

Carlie, Anne (red.) 2002: *Arbetets landskap. Tre bidrag till Stobytraktens bebyggelse- och odlingshistoria*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Cosgrove, Denis 1998: *Social formation and symbolic landscape*. Second Edition. The University of Wisconsin Press. Madison.

Cosgrove, Denis & Daniels, Stephen 1988: *The iconography of landscape. Essays on the symbolic representation, design and use of past environments*. Cambridge University Press. Cambridge.

Cserhalmi, Niklas 1998: *Fårad mark. Handbok för tolkning av historiska kartor och landskap*. Bygd & Natur 1997:6. Sveriges Hembygdsförbund. Stockholm.

Daniels, Stephen 1993: *Fields of vision. Landscape imagery and national identity in England and the United States*. Polity Press. Cambridge.

Deleuze, Gilles & Guattari, Félix 1987: *A thousand plateaus. Capitalism and schizophrenia*. Eighth printing 2000. University of Minnesota Press. Minneapolis.

Emanuelsson, Marie 2001: *Settlement and land-use history in the central Swedish forest region. The use of pollen analysis in interdisciplinary studies*. Silvestra 223. Sveriges Lantbruksuniversitet. Umeå.

Emanuelsson, Marie, Johansson, Annie, Nilsson, Stefan, Pettersson, Susanne & Svensson, Eva 2003: *Settlement, shieling and landscape. The local history of a forest hamlet*. Almqvist & Wiksell International. Stockholm.

Emanuelsson, Marie, Nilsson, Stefan & Wallin, Jan-Erik 2001: Land-use dynamics during 2000 years – a case study of agrarian outland use in a forest landscape, west-central Sweden. I Emanuelsson, Marie 2001: *Settlement and land-use history in the central Swedish forest region. The use of pollen analysis in interdisciplinary studies*. Silvestra 223. Sveriges Lantbruksuniversitet. Umeå.

Engelmark, Roger, Linderholm, Johan, Oskarson, Björn & Wallin, Jan-Erik 1997: *Gård och landskap i Ångermanlands järnålder. Miljöarkeologisk rapport från Veda-projektet*. Arkeologiska institutionen vid Umeå universitet, Miljöarkeologiska laboratoriet. Institutionen för ekologisk botanik vid Umeå universitet. Umeå.

Ericsson, Alf 1999: Fossilt odlingslandskap i Närke. I Ericsson, Alf (red.): *Odlingslandskap och uppdragsarkeologi. Artiklar från Nätverket för arkeologisk agrarhistoria*. Riksantikvarieämbetet. Avdelningen för arkeologiska undersökningar, UV Öst. Skrifter nr 29. Linköping.

Germundsson, Tomas & Riddersporre, Mats 1994: *Förloppslandskap och bevarande*. Svensk geografisk årsbok. Sydsvenska geografiska sällskapet. Lund.

Gissel, Svend (red.) 1981: *Desertion and land colonization in the Nordic countries c. 1300-1600. Comparative report from the Scandinavian research project on deserted farms and villages*. Scandinavian research project on deserted farms and villages 11. Almqvist & Wiksell International. Stockholm.

Gren, Leif 1997: *Fossil åkermark. Äldre tiders jordbruk – spåren i landskapet och de historiska sammanhangen*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Gren, Leif & Ström, Åsa 2001: *Urspårad diskussion om skogens kulturmiljö*. Artikelmanus till Skogseko 2001-11-13.

Gräslund Berg, Elisabeth 2004: *Till prästens bruk och nytta. Jord till prästgårdar i Sverige under medeltid och tidigmodern tid*. Meddelande 128. Kulturgeografiska institutionen. Stockholms universitet.

Gustafsson, Gerhard 1991: *Landscape, the individual and society – change, meanings and goals*. Regional Science Research Unit. Research Report 91:14. Högskolan i Karlstad.

Götlind, Anna & Kåks, Helena 2004: *Konsten att skriva mikrohistoria*. Natur och kultur. Stockholm.

Hall, Berit & Andersson, Stina (red.) 1992: *Tvärvetenskapliga studier kring gården Björsjöås*. Studier i nordisk arkeologi 17. Fornminnesföreningen. Göteborg.

Hammar, Thomas 2003: En pollenanalytisk undersökning av röjningsröseområdet vid Järparyd, Rydaholms sn, Småland. I Widgren, Mats (red.): *Röjningsröseområden på*

sydsvenska höglandet. Arkeologiska, kulturgeografiska och vegetationshistoriska undersökningar. Meddelande 117. Kulturgeografiska institutionen. Stockholm.

Haraway, Donna 1991: *Simians, cyborgs, and women. The reinvention of nature*. Free Association Books. London.

Hatt, Gudmund 1937: *Landbrug i Danmarks oldtid*. Köpenhamn.

— 1949: *Oldtidsagre*. Arkaeologisk-kunsthistoriske skrifter 2:1. Köpenhamn.

Holm, Ingunn 1995: *Trekk av Vardals agrare historie*. Varia 31. Universitetets oldsaksamling. Oslo.

— 2004: *Forvaltning av agrare kulturminner i utmark*. Arkeologisk institutt. Universitetet i Bergen.

Holm, Ingunn, Innselset, Sonja M. & Øye, Ingvild 2005: *"Utmark" The outfield as industry and ideology in the Iron Age and the Middle Ages*. UBAS International 1. Arkeologisk institutt. Universitetet i Bergen.

Hyenstrand, Åke 1988: Värmland i den arkeologiska världen. I Hillgren, Anders (red.): *Ditt Värmland. Kulturmiljöprogram för Värmland och värmlänningar*. Länsstyrelsen i Värmlands län. Karlstad.

Hägerstrand, Torsten 1982: *Likhet och närhet. Om geografins ansvar för balansen mellan kunskapsperspektiv*. Ad novas – Norwegian Geographical Studies No. 19. Oslo.

— 1991: Tidsgeografi. I Carlestam, Gösta & Sollbe, Barbro (red.): *Tingens vidd och tingens ordning. Texter av Torsten Hägerstrand*. Byggforskningsrådet. Stockholm.

Jansson, Ulf 1993: *Odling och ödeläggelse i Nordmarks härad. En studie utifrån 1640-talets kartor*. Kulturgeografiskt seminarium 93:3. Kulturgeografiska institutionen. Stockholms universitet.

— 1998: *Odlingssystem i Väneområdet. En studie av tidigmodernt jordbruk i Västsverige*. Meddelanden 103. Kulturgeografiska institutionen. Stockholms universitet.

— 2003 (red.): *Med landskapet i centrum. Kulturgeografiska perspektiv på nutida och historiska landskap*. Meddelande 119. Kulturgeografiska institutionen. Stockholms universitet.

— 2003a: Inledning – med landskapet i centrum. I Jansson, Ulf (red.): *Med landskapet i centrum. Kulturgeografiska perspektiv på nutida och historiska landskap*. Meddelande 119. Kulturgeografiska institutionen. Stockholms universitet.

— 2003b: *Örebro län – ett län med många landskap*. Program för kulturmiljövård i Örebro län, del 2. Länsstyrelsen i Örebro län. Örebro.

Johansson, Annie, Nilsson, Stefan, Pettersson, Susanne & Svensson, Eva 1997: *Bebyggelse och säterdrift i norra Värmland 1995-1996 – en förstudie*. Samhällsvetenskap. Arbetsrapport 1997:17. Högskolan i Karlstad.

Johansson, Ella (red.) 2002: *Periferins landskap. Historiska spår och nutida blickfält i svensk glesbygd*. Skrifter från forskningsprojektet Flexibilitet som tradition, Ängersjöprojektet. Nordic Academic Press. Lund.

Jones, Michael 1991: *The elusive reality of landscape. Concepts and approaches*. Norsk Geografisk Tidsskrift Vol 45, s. 230-244.

— 2006: *Landscape, law and justice – concepts and issues*. Norsk Geografisk Tidsskrift Vol 60, s. 1-14.

Jönsson, Bosse, Pedersen, Ellen Anne, Tollin, Clas & Varenius, Linnea 1991: *Hackerören i Järparyd – undersökningar i ett småländskt röjningsröseområde*. Meddelanden Serie B 78. Kulturgeografiska institutionen. Stockholms universitet.

Karlsson, Hanna, Nilsson, Stefan & Segerström, Ulf 2004: *Människa <-> Mark. Basiska bergarter och mänskliga val. Rapport från fältarbeten 2003*. Arbetsrapport 2004:7. Karlstads universitet.

Lagerås, Per 1996: *Vegetation and land-use in the Småland Uplands, southern Sweden, during the last 6000 years*. Department of Quarternary Geology. Lunds universitet.

— (red.) 2000: *Arkeologi och paleoekologi i sydvästra Småland. 10 artiklar från Hamnedaprojektet*. Riksantikvarieämbetet. Avdelningen för arkeologiska undersökningar, UV Syd. Skrifter No 34. Lund.

— 2002: Landskapsutveckling och markanvändning. I: *Markens minnen*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

— 2004: *Medeltida expansion i skogsbygd. Tvärvetenskapliga ambitioner i norra Skåne*. Kalmar.

— 2007: *The ecology of expansion and abandonment. Medieval and post-medieval agriculture and settlement in a landscape perspective*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

de Landa, Manuel 2000: *A thousand years of nonlinear history*. Swerve Editions. New York.

Liases, Katarina & Nilsson, Stefan 1999: *Hade och Rödmyra. Fossil åker i Gävleborg. Karteringar och analyser av två områden med röjningsrösen 1999*. Arbetsrapport 1999:13. Länsmuseet Gävleborg. Gävle.

Liases, Katarina & Olsson, Robin 2001: *Torkelsbovallen. Ett skogsbete från järnåldern. Arkeologisk undersökning*. Rapport 2001:10. Länsmuseet Gävleborg. Gävle.

Liedgren, Lars 1992: *Hus och gård i Hälsingland. En studie i agrar bebyggelse och bebyggelseutveckling i norra Hälsingland Kr.f.-600 e.Kr*. Studia Archaeologica Universitatis Umensis 2. Arkeologiska institutionen. Umeå universitet.

Lindqvist, Anna-Karin & Ramqvist, Per H. 1993: *Gene. En stormansgård från äldre järnålder i Mellannorrland*. HB Prehistorica. Umeå.

Ljunggren, Lars & Perlinge, Anders (red.) 1990: *Röjningsrösen i skogsmark – en nyckel till Sydsveriges äldre odlingshistoria*. Rapport nr 49. Kungliga Skogs- och Lantbruksakademien. Stockholm.

Lowenthal, David 2004: *The heritage crusade and the spoils of history*. Cambridge University Press. Cambridge.

Magnusson, Gert 1992: *Kristinehamn – den äldsta historien*. Kristinehamns kommuns jubileumskommitté. Kristinehamn.

— (red.) 2000: *När själarna räknar bilar. Glimtar ur Möres förhistoria*. Meddelande från Kalmar läns hembygdsförbund och Stiftelsen Kalmar läns museum. Årgång 84. Kalmar.

Malm, Charlotte 2003: Långt ifrån och nära – några tankar om landskap, text och tolkning. I Jansson, Ulf (red.): *Med landskapet i centrum. Kulturgeografiska perspektiv på nutida och historiska landskap*. Meddelande 119. Kulturgeografiska institutionen. Stockholms universitet.

Mascher, Catharina 1993: *Förhistoriska markindelningar och röjningsröseområden i Västsveriges skogsbygder*. Kulturgeografiskt seminarium 2/93. Kulturgeografiska institutionen. Stockholms universitet.

— 1995: Dispositionsrätter till mark i brons- och järnålderns agrarsamhälle. I Widgren, Mats (red.): *Äganderätten i lantbrukets historia*. Nordiska museet. Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 8. Stockholm.

— (red.) 2002: *Agrarhistorisk landskapsöversikt. Västergötland och Dalsland. Agrarhistoria i Västra Götaland*. Länsstyrelsen Västra Götaland, kulturmiljöenheten. Publikation 2002:14. Göteborg.

Matless, David 2003: Introduction: The Properties of Landscape. I Anderson, Kay, Domosh, Mona, Pile, Steve och Thrift, Nigel (red.): *Handbook of Cultural Geography*. Sage. London.

Mels, Tom 1999: *Wild landscapes. The cultural nature of Swedish national parks*. Meddelanden från Lunds universitets geografiska institution 137. Lund.

Mels, Tom & Setten, Gunhild 2007: *Romance, practice and substantiveness: what do landscapes do?* Geografiska Annaler 89 B, s. 197-202.

Moström, Jerker, Gren, Leif & Nilsson, Erika (red.) 2006: *Europeiska landskapskonventionen – dags för implementering! Dokumentation från seminarium 2006-02-16*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm. (PDF-dokument, www.raa.se; 071101)

Myrdal, Janken 1996: Agrarhistorisk syntes. I Larsson, Bengt M. P., Morell, Mats & Myrdal, Janken (red.): *Lärobok i agrarhistoria*. 2:a utökade provupplagan. Sveriges Lantbruksuniversitet. Uppsala.

— 1999: *Jordbruket under feodalismen*. Det svenska jordbrukets historia, band 2. Natur och kultur/LTs förlag, Nordiska museet och Stiftelsen Lagersberg. Stockholm.

— 2003: *Digerdöden, pestvågor och ödeläggelse. Ett perspektiv på senmedeltidens Sverige*. Sällskapet Runica et mediaevalia. Stockholm.

— 2006: The forgotten plague. The Black Death in Sweden. I Hämäläinen, Pekka (red.): *When disease makes history. Epidemics and great historical turning points*. Yliopistopaino. Helsingfors.

Myrdal-Runebjer, Eva & Nilsson, Stefan 1998: *Röjningsrösen i Fryksdalen – datering och resursutnyttjande*. Samhällsvetenskap. Arbetsrapport 98:7. Högskolan i Karlstad.

Nilsson, Helene 2006: Europeiska landskapskonventionen och regeringsuppdraget. I Moström, Jerker, Gren, Leif & Nilsson, Erika (red.): *Europeiska landskapskonventionen*

– *dags för implementering! Dokumentation från seminarium 2006-02-16*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm. (PDF-dokument, www.raa.se; 071101)

Nilsson, Stefan 1996a: *Bänteby*. Opublicerad B-uppsats. Kulturgeografiska institutionen. Stockholms universitet.

— 1996b: *Bondemyten och byfrågan*. Opublicerad C-uppsats. Kulturgeografiska institutionen. Stockholms universitet.

— 1999: *Norrala. Agrarhistorisk landskapsanalys. Resultat från landskapsprojektet*. Arbetsrapport 1999:1. Länsmuseet Gävleborg. Gävle.

— 2000: *Yxesjölinna*. Gruppen för regionalvetenskaplig forskning (GRF). Arbetsrapport. Karlstads universitet.

— 2001: *Röjningsrösen i Fryksdalen*. Opublicerad D-uppsats. Kulturgeografiska institutionen. Stockholms universitet.

— 2003: *"Röse, sträng och fåra" Om odlingslämningar i Värmland och deras komplexitet i arkiv och landskap – ett försök till kronologisk och funktionell skiktning*. Gruppen för regionalvetenskaplig forskning (GRF). Arbetsrapport 2003:6. Karlstads universitet.

— 2004: *Västbynäset. Sammanställning av fältarbeten och arkivstudier 2000-2004*. Institutionen för samhällsvetenskap. Arbetsrapport. Karlstads universitet.

Olausson, P. 1997: Inledning. I Olausson, P. (red.): *Att se det stora i det lilla. Rapport från en kontaktkonferens i lokalhistoria i Karlstad 14-15 mars 1996*. Historia. Samhällsvetenskap. Arbetsrapport 97:9. Högskolan i Karlstad.

Olausson, Peter (red.) 1997: *Att se det stora i det lilla. Rapport från en kontaktkonferens i lokalhistoria i Karlstad 14-15 mars 1996*. Historia. Samhällsvetenskap. Arbetsrapport 97:9. Högskolan i Karlstad.

Olsson, Hans 2005: *Brons- och järnåldersboplatser i Götterstad*. Rapport 2005:39. Värmlands Museum. Karlstad.

Olsson, Krister 2003: *Från bevarande till skapande av värde. Kulturmiljövården i kunskapssamhället*. Institutionen för infrastruktur. KTH. Stockholm. (PDF-dokument, www.kth.se; 071101)

Olsson, Krister, Löfvenberg, Magnus & Snickars, Folke 2002: *Att skapa värden. Natur- och kulturmiljövårdens roll i kunskapssamhället*. Institutionen för infrastruktur/samhällsbyggnad. KTH. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Olwig, Kenneth R. 1984: *Nature's ideological landscape. A literary and geographic perspective on its development and preservation on Denmark's Jutland heath*. Allen & Unwin. London.

— 1996: *Recovering the substantive nature of landscape*. Annals of the Association of American Geographers 86 (4), s. 630-653.

— 2002: *Landscape Nature and the Body Politic. From Britain's Renaissance to America's New World*. The University of Wisconsin Press. Madison.

— 2007: *Norden and the "substantive landscape": a personal account*. Geografiska annaler 89 B, s. 283-286.

Pedersen, Ellen Anne & Widgren, Mats 1998: *Järnålder*. Det svenska jordbrukets historia, band 1, Jordbrukets första femtusen år 4000 f.Kr.—1000 e.Kr. Natur och Kultur/LTs förlag. Stockholm.

Petersson, Maria 2001: *Tre åkerundersökningar i Östergötland. Arkeologiska undersökningar av fossil åkermark, gravar och boplatslämningar från äldre järnålder*. Riksantikvarieämbetet. Avdelningen för arkeologiska undersökningar, UV Öst. Rapport 2001:33. Linköping.

— 2006: *Djurhållning och betesdrift. Djur, människor och landskap i västra Östergötland under yngre bronsålder och äldre järnålder*. Institutionen för arkeologi och antik historia. Uppsala universitet.

Petts, Judith & Brooks, Catherine 2006: *Expert conceptualisations of the role of lay knowledge in environmental decisionsmaking: challenges for deliberative democracy*. Environment and Planning A. Volume 38, s. 1045-1059.

Regnéll, Joachim 1989: *Vegetation and land use during 6000 years. Palaeoecology of the cultural landscape at two lake sites in southern Skåne, Sweden*. Department of Quarternary Geology. Lunds universitet.

— 1997: Röjningsrösenas landskap ur ett paleoekologiskt perspektiv. I Nordström, Olof (red.): *Det äldsta odlingslandskapet i Sydsveriges skogsbygder. Rapport från seminarium i Lessebo 18-19 april 1996*. Institutionen för kulturgeografi och ekonomisk geografi. Lunds universitet. Rapporter och notiser 146. Lund.

Rentzhog, Sven (manus): Rapport från undersökning av odlingslämning, Fmis Raä 155, Bävik, Sunne kommun.

Riddersporre, Mats 1995: *Bymarker i backspegel. Odlingslandskapet före kartornas tid*. Meddelanden från Lunds universitets geografiska institution 124. Lund.

Rydin, Yvonne (red.) 2006: *Networks and institutions in natural resource management*. Edward Elgar. Cheltenham.

Röjder, Helena & Schedin, Pernilla (red.) 1999: *Värmländsk arkeologi förr och nu – ett kunskapsprogram*. Forskningsrapport 1999:3. Värmlands Museum. Karlstad.

Sack, R. D. 1986: *Human territoriality. Its theory and history*. Cambridge Studies in Historical Geography 7. Cambridge.

Sandström, Ulf, Friberg, Magnus, Hyenstrand, Per, Larsson, Kjell & Wadskog, Daniel 2005: *Tvärvetenskap – en analys*. Vetenskapsrådets rapportserie, 10:2005. Stockholm. (PDF-dokument, www.vr.se; 071101)

Segerström, Ulf 1990: *The post-glacial history of vegetation and agriculture in the Luleälv river valley*. Department of Archaeology. Umeå University. Umeå.

— 1991: *Soil pollen analysis – an application for tracing ancient arable patches*. Journal of Archaeological Science 1991, 18, s. 165-175.

— 1996: Naturmiljön, agrikulturen och människans påverkan på vegetationen i norra Norrland. I Baudou, Evert (red.): *Att leva vid älven. Åtta forskare om människor och resurser i Lule älvdal*. Bjästa.

— 1997: *Bonden i det förhistoriska Västerbotten*. Västerbotten 1997:1. Umeå.

Segerström, Ulf & Emanuelsson, Marie 2001: Extensive forest grazing, and hay-making on mires – vegetation changes in the boreal forest due to land use since the Medieval Times. I Emanuelsson, Marie 2001: *Settlement and Land-Use History in the Central Swedish Forest Region. The use of pollen analysis in interdisciplinary studies*. Del IV. Acta Universitatis Agriculturae Sueciae. Silvestra 223. Sveriges Lantbruksuniversitet, Umeå.

Segerström, Ulf & Nordström, Eva-Maria 2001: *Vegetationshistoriska perspektiv på jordbrukets historia vid Hackhemskyrkan i Hjulsjö socken, Västmanland*. Rapport. Sveriges Lantbruksuniversitet, Inst. för skoglig vegetationsekologi. Umeå. (PDF-dokument, www.svo.se; 071101)

Segerström, Ulf & Wallin, Jan-Erik 1991: Naturresurserna och odlingen under järnåldern. Resultat av pollenanalyser. I Baudou, Evert (red.): *Järnåldersbygd i Österbotten. En ekologisk-arkeologisk studie av bosättningskontinuitet och resursutnyttjande*. Studier i Österbottens förhistoria 2. Skriftserie för Österbottniska Fornforskningssällskapet r.f. Scriptum. Vasa.

Setten, Gunhild 2002: *Bonden og landskapet. Historier om natursyn, praksis og moral i det jaerske landskapet*. Geografisk institutt. NTNU. Trondheim.

— 2003: *Landscapes of gaze and practice*. Norsk geografisk tidsskrift 2003:3, s. 134-144.

Stenseke, Marie 1997: *Bonden och landskapet. Ägares och brukares relationer till markerna och förutsättningarna för en uthållig markanvändning*. Meddelanden från Lunds universitets geografiska institutioner, avhandlingar nr 131. Lund University Press. Lund.

— 2001: *Landskapets värden. Lokala perspektiv och centrala utgångspunkter*. Kulturgeografiska institutionen. Handelshögskolan vid Göteborgs universitet. Choros 2001:1. Göteborg.

Sundin, Bosse (red.) 2000: *Landskapet som arena. Vetenskapen, institutionerna och miljön, 1800-2000*. Skrifter från forskningsprogrammet Landskapet som arena, nr 1. Institutionen för historiska studier. Umeå universitet.

Sunnemark, Fredrik & Åberg, Martin (red.) 2007: *Tvärvetenskap – fält, perspektiv och metod*. Studentlitteratur. Lund.

Svensson, Eva 1998. *Människor i utmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 21. Lund.

Taavitsainen, Jussi-Pekka, Simola, Heikki & Grönlund, Elisabeth 1998: *Cultivation history beyond the periphery: early agriculture in the north European boreal forest*. Journal of World Prehistory. Vol. 12. No 2, s. 199-253.

Thorell, Kristina 2005: *Bevarandeplanering i landsbygdens landskap. Vägar mot förankring i det lokala*. Choros 2005:1. Kulturgeografiska institutionen. Handelshögskolan vid Göteborgs universitet. Göteborg.

Tollin, Clas 1989: Röjningsrösen i södra Sverige. I: *Arkeologi i Sverige. Ny följd 2*. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer. Rapport 1988:2. Stockholm.

— 1991: *Ättebackar och ödegärden. Historiska kartor i kulturmiljövården*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

— 1999: *Rågångar, gränshallar och ägoområden. Rekonstruktion av fastighetsstruktur och bebyggelseutveckling i mellersta Småland under äldre medeltid*. Meddelande nr 101. Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet.

Tollin, Clas & Wästfelt, Anders 1998: *Die Landschaft in Vorpommern als historiches Archiv – einige Beobachtungen während eines Feldkurses*. Thomas Helms Verlag. Greifswald.

Wallbom, Björn 2005: *Hus, kokgrop och odlingsrösen – fler undersökningar av Värmlands Museum*. I: Skärvan, nr 4 2005.

Wallin, Lasse, Olsson, Margareta, Connelid, Per, Karsten, Per, Knarrström, Bo, Lagerås, Per, Mattisson, Anna, Olsson, Marie & Skansjö, Sten 1997: *Arkeologisk utredning från Örkelljunga till länsgränsen*. Riksantikvarieämbetet. UV Syd. Rapport 1997:58. Lund.

Weissglas, Gösta, Paju, Martin, Westin, Lars & Danell, Torbjörn 2002: *Kulturarvet som resurs för regional utveckling. En kunskapsöversikt*. Riksantikvarieämbetet. Rapport 2002:1. Stockholm. (PDF-dokument, www.raa. se; 071101)

Vestbö-Franzén, Aadel 2004: *Råg och rön. Om mat, människor och landskapsförändringar i norra Småland ca 1550-1700*. Meddelanden 132. Kulturgeografiska institutionen. Stockholms universitet. Stockholm.

Whatmore, Sarah 1997: *Dissecting the autonomous self: hybrid cartographies for a relational ethics*. Environment and Planning D: Society and Space, s. 37-53. Pion Limited.

— 1999: *Hybrid Geographies, Relational Ontologies and Situated Knowledges*. Antipode 37 (4), s. 818-823. Blackwell. London.

— 2002: *Hybrid geographies. Natures, cultures, spaces*. SAGE. London.

Widgren, Mats 1983: *Settlement and farming systems in the early Iron age. A study of fossil agrarian landscapes in Östergötland, Sweden*. Stockholm Studies in Human Geography 3. Stockholm.

— 1988: Det omogna kulturlandskapet. I Hillgren, Anders (red.): *Ditt Värmland. Kulturmiljöprogram för Värmland och värmlänningar*. Länsstyrelsen i Värmlands län. Karlstad.

— 1994: Landskapet som skapare av regioner. Om hur natur och kultur formar regioner. I Blomberg, Barbro & Lindquist, Sven-Olof (red.): *Den regionala särarten*. Studentlitteratur. Lund.

— 1995: Individuellt eller kollektivt ägande i bondesamhällen? I Widgren, Mats (red.): *Äganderätten i lantbrukets historia*. Nordiska museet. Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 8. Stockholm.

— 1997: *Fossila landskap. En forskningsöversikt över odlingslandskapets utveckling från yngre bronsålder till tidig medeltid*. Kulturgeografiskt seminarium 1/97. Kulturgeografiska institutionen. Stockholms universitet.

— 1998: Is landscape history possible? I Sereno, Paola & Sturani, Maria Luisa (red.): *Standing European Conference for the study of the rural landscape 16*. Edizioni dell'Orso. Alessandria.

— 2003: Sjutton år av historisk geografisk forskning i Stockholm. I Jansson, Ulf (red.): *Med landskapet i centrum. Kulturgeografiska perspektiv på nutida och historiska landskap*. Meddelande 119. Kulturgeografiska institutionen. Stockholms universitet.

— (red.) 2003: *Röjningsröseområden på sydsvenska höglandet. Arkeologiska, kulturgeografiska och vegetationshistoriska undersökningar*. Meddelanden 117. Kulturgeografiska institutionen. Stockholm.

Windelhed, Bengt 1995: *Barknåre by. Markanvändning och bebyggelse i en uppländsk by under tusen år*. Meddelanden serie B, nr 92. Kulturgeografiska institutionen. Stockholms universitet.

Wästfelt, Anders 2004: *Continuous landscapes in finite space. Making sense of satellite images in social sciences*. Hugo förlag. Stockholm.

Österberg, Eva 1977: *Kolonisation och kriser. Bebyggelse, skattetryck, odling och agrarstruktur i västra Värmland ca 1300–1600*. Det nordiska ödegårdsprojektet publikation nr 3. Gleerups. Lund.

Övrigt

Fmis – Riksantikvarieämbetetes Fornminnesinformationssystem på internet; www.fmis.raa.se; 071101.

Lmv – Lantmäteriet, kartor:

R14-3:1 1730, geometrisk avmätning Backa, Dalby

R14-3:5 1843-47, laga skifte Backa, Dalby

R14-8:3 1847-49, laga skifte Bänteby hemskog, Dalby

R61-1:1 1699, sockenkarta Rudskoga

Digitala Blå kartan 3, sydvästra Sverige

Svo – Skogsstyrelsen, med databas för kulturminnesinventeringen Skog & Historia.

Webbadresser och e-post:

BSL – Bebyggelse, säterdrift och landskap, www.arstuga.org/vas/projekt/setrar/setrar.htm; 071101

www.coe.int/T/E/Cultural_Co-operation/Environment/Landscape/Reference_texts/Convention_Sweden.asp – Council of Europe, (länk till) den europeiska landskapskonventionen på svenska; 071101

www.raa.se/cms/extern/kulturarv/landskap/europeiska_landskapskonventionen.html – Om europeiska landskapskonventionen på Riksantikvarieämbetets webbplats; 071101

www.raa.se/cms/extern/aktuellt/hostmote/program.html; Program för Riksantikvarieämbetets höstmöte 2006; 070421

www.utmark.se – Svenskt Utmarksmuseum, Ransby; 071101

Göllas, Mimmi – e-post 060526, information om tillvägagångssätt vid inrättande av kulturreservat i Hälsingland.

Skogsgeografi II

Om odlingslämningar i skogsbygd

I denna en bok behandlas odlingslämningar i Värmlands län ur ett helhetsperspektiv. Odlingslämningar är komplexa helheter inte bara i rum utan också i tid. Detta förutsätter breda genomgripande studier. Dioramaprincipen enligt Torsten Hägerstrand och lokalgeografi är utgångspunkter för studien. Odlingslämningar undersöks som inventeringsmaterial, som källmaterial vid bebyggelsegeografiska studier och som nutida betydelsebärare.

Vad innebär en registrerad odlingslämning? Vad får dess registrering för konsekvenser för bebyggelsegeografisk forskning och för kulturmiljövård? Är odlingslämningar bara stenhögar i skogsmark, en typ av lämning som alla andra, eller bär de på andra betydelser? I så fall vilka, och för vem?

Boken avslutas med en utblick mot vidare forskning som baseras på ett relationellt landskapsperspektiv. Detta inkluderar vikten av synsätt, demokratiska processer och nätverk.

Karlstad University Studies
ISSN 1403-8099
ISBN 978-91-7063-148-1